

O biblioteci Nova etnografija – uz više od 20 godina postojanja i drugo izdanje prvog objavljenog djela

Nakon što je startala upravo s *Vilenicom* Zorana Čiče, kao prvom u nizu objavljenih djela, a na koju se nakon više od dvadeset godina nadovezala i *Vještica na kauču* Nataše Polgar, teško je oteti se dojmu da se oko biblioteke Nova etnografija pletu neka vilinsko-vještica posla. A ako se dodatno radi o drugom izdanju ove prve *vještice* te uskoro vjerojatno i rasprodane druge, onda to već jasno govori i o aktualnosti ove problematike u tekućoj društvenoj, pa i kulturnoj klimi. Čini se naime da za pojedine tendencije toga ozračja kao da ponovno vrijede metode spaljivanja, ako ne baš vještica onda nade u budućnost, sudeći prema nagonu prizivanja loših povijesnih rješenja u nesnalaženju sa suvremenim kontradikcijama i brigama za svoje uzdrmane identitete.

Takav hibridni tip moderniteta, za koji je Vladimir Biti već prije dvadesetak godina predložio termin *pasmaterna*, ironično ukazujući na “kvarenje” jedne otmjene periodizacijske oznake u njezinoj socijalnoj odmaknutosti od zbilje svijeta, ujedno je i aktualnost u kojoj se ostvaruje, ali i kojoj se i obraća jedna brojem ne više toliko mala ali *kućna* biblioteka – vještica edicija o kojoj sam ovdje pozvana govoriti u svojstvu kume, likinje kojoj, kad joj se odstrane funkcije komercijalne religijske industrije, i sama nastupa u nekoj bajkovitoj ulozi pomoćnice, prijateljice, posestrime i druge, sklone vješticijima umrežavanjima i domundavanjima, ali i zadružnom načinu smišljanja i djelovanja, mimo poduzetničko-komercijalnog duha kao trenutno prevladavajućeg oblika raznih domundavanja.

Ovdje se naime djelovalo i još se djeluje u granicama održivosti alias pokrivanja troškova, donedavno i u punom smislu stvaranja javnog dobra, odnosno okolnosti javnog financiranja, kojem doduše onedavna nedostaje karika olakšanog javnog otkupa za narodne biblioteke pa onda i narodno znanje.

No vrijednost toga *narodnog znanja* je i bez ovog trenutnog pada dionica na tržištu kulturnih dobara u znatno dugotrajnijem padu, ili barem ostavljenosti na čekanje. To je uostalom sintagma nad kojom bi se instantno dalo izvesti nekoliko uspješnih dekonstrukcijskih vježbi, počevši od onog: zašto koncept naroda ako znamo za sve njegove zloporabe? Također, na kakav bi se to jedinstveni oblik znanja moglo računati ako ga se odavna dijeli na neznanstveno, svjetovno tradicijsko i ono znanstveno, akademsko i ovjerovljeno?

No sva je prilika i sve očitiije da kolektivni subjekt javnog znanja sada podrazumijeva sravnjivanje u zajedničkoj svrsi opstanka u uvjetima nesnađenosti i upitanosti nad budućnošću materijalnog svijeta, uvjeta u kojima su humanističke discipline prvenstveno pred zadatkom vraćanja znanstveno obrađenog znanja u rezervoare mišljenja i prakse iz kojih ga dugotrajno crpe i preoblikuju.

Djelima poput ovog koje predstavljamo, a iza kojeg se nadalje razvija homologni niz djela s prepoznatljivim antispecističkim, animalističkim, ekološkim te posebno feminističkim utemeljenjima, ali koja se obraćanjem proširuju i na različite manjinske i subalterne kategorije postindustrijskog društva, radništva i tranzicijskih gubitnika, migranata i drugih izgubljenih u prijevodu i svijetu, ideologijama i pandemijama, biblioteka Nova etnografija svakako grabi prema tom cilju.

Dvadeset je druga godina dakle otkad je krenula aktivnost jednog malog kućnog izdavaštva, s idejom vlastite aktualnosti u jednom još friško poslijeratnom i već lagano ocalom tzv.

tranzicijskom vremenu, ali koja, nadovezujući se na modernističke disciplinarne probitke tada zasigurno nije mogla računati na sve učinke kasnog kapitalizma, začuđujuće domete povijesne regresije, a pogotovo ne na srednjovjekovne ugođaje prirodnih katastrofa kao i nesolidarne, nemušte odgovore na njih iza kojih se naziru razmjeri društvenih katastrofa i socijalnog rasapa.

No na gotovo sve se ove impulse *tekuće pasmaterne* u tih sedamdesetak izdanja do sada, na ovaj ili onaj način naposljetku odgovorilo, a za to je, bez namjere preuveličavanja dometa ili idiličnosti samoga procesa u kojem je bilo i ozbiljnih nesporazuma, kumovala i sama priroda institucije u kojoj se stvar kuhala: jedne, ponovno bez namjere reklamerstva i palamudjenja, budući djelomično i upravo usuprot raznih kriterija izvrsnosti i poštivanja, reklo bi se, danas *duha* disciplina i zadatosti predmeta, dakle jedne od rijetkih, ako ne i jedine znanstvene institucije s istinskim humanističkim interdisciplinarnim znanstvenim interesom u zemlji.

To je, u teorijskim terminima, značilo i izloženost kontingenciji, onoj neizvjesnosti događaja koja se danas proglašava i spasonosnom, s obzirom na njihove predvidive dimenzije, ali koja podrazumijeva i znanstvenu izloženost i ranjivost, metodološka i problemska preispitivanja, ponajprije, reklo bi se, i ponovno, na planu odnosa prema tradiciji, u najširem mogućem smislu nasljedovanja, preuzimanja i odgovornog nošenja s kulturnopovijesnim nasljeđem. Potencijal samokritičnosti i autorefleksije nam je ovdje jedini na ispomoći, kako u slučaju negativnog nasljeđa tako i onog okrepljujućeg i reparacijskog, koje se znalo izuzeti iz paradigme *plešućih seljaka*, pa će ga se valjda znati izuzeti iz nove paradigme plešućih turista, kao jedinog oblika svrhovitog održanja.

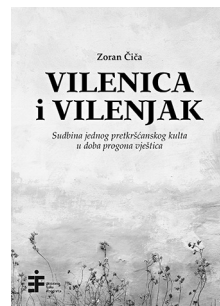
Ideja edicije koja je proročanski započela pitanjem (kažnjavanja) vještichij aktivnosti, u profinjenoj opremi Krešimira Bauera od koje se odustaje već sljedećim izdanjem, a i Zoran nas prerano napušta u ulozi vilenjaka da bi zaigrao za reprezentaciju jedne druge institucije – bila je da se predstavi tekuća produkcija, ali i druga za nju važna djela, ne samo nekom poslovično zamišljenom čitatelju. Jer takvog bi, ako smo ga i uspjeli uzgojiti, odlikovala znatizelja više nego li raznorodnih interesa za problematiku koja seže od tradicije do tranzicije, od roda do naroda, od ozračja grada do sumračja rada, od socijalizma do virusa, od ribarskih do društvenih mreža, od tanca do bijelog baleta, od običajne prakse do prakse političkog govora, te naposljetku: od pripovijedanja do šutnje, kao znakovite parabole njezina posljednjeg izdanja nad kojom nam se ponovno zamisliti.

Ne samo dakle takvom mitskom čitatelju i vjernom pratitelju produkcije jedne institucije koju oplođuju, a katkad i rastržu ovako razbacane silnice njezinih znanstvenih, socijalnih i individualnih interesa se naumilo obraćati. Možda je početni cilj biblioteke koja je odonda stigla i do brojnih rasprodanih, odnosno po knjižnicama raspodijeljenih, pa i evo drugih izdanja, bio i znatno intimniji, nastao iz potrebe samotumačenja, praćenja događaja pred kojima smo i sami zatečeni, rastom i padovima jednog društva koje i samo kroči granicom mita i modernosti, u kojem i novi pogled na neke *vekivečne* prizore zahtijeva prostor racionalnosti u kojem su opet dobrodošle prakse *domaćeg majstora*, pa i one konstruktivne magije koja se retorički i djelatno suprotstavlja suvremenom praznovjerju sposobnošću da se nosi s kontradikcijama, ne svodeći ih u licemjerju i falsifikatu, nego ih ostavljajući da titraju u ambivalenciji vilinsko-vještichije prirode života.

Riječju, čiča miča, nije gotova, nego je tek otpočela priča.

Ines Prica

Zoran Čiča, *Vilenica i vilenjak. Sudbina jednog pretkršćanskog kulta u doba progona vještica*, Drugo, izmijenjeno izdanje, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2023., 212 str.

Zoran Čiča je diplomirao etnologiju i povijest 1991. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Magistrirao je 1995. godine s radom *Vještina vještica: Corpus delicti hrvatskih vještica*. Neko je vrijeme radio u Institutu za etnologiju i folkloristiku te kao viši stručni savjetnik konzervator za zaštitu etnološke baštine u Konzervatorskom odjelu u Zagrebu Ministarstva kulture i medija RH djeluje na području zaštite i obnove nepokretne, pokretne i nematerijalne kulturne baštine.

Knjiga *Vilenica i vilenjak: sudbina jednog pretkršćanskog kulta u doba progona vještica* objavljena je prvi put pred više od dvadeset godina, 2002. godine. Objavio ju je, kao i ovo re/izdanje, Institut za etnologiju u folkloristiku te njome otvorio novu biblioteku pod nazivom Nova etnografija. Novo izdanje iz 2023. godine također je objavljeno u okviru te biblioteke, koja trenutno broji više od sedamdeset naslova. Recenzenti prvoga izdanja bili su Vitomir Belaj i Dunja Rihtman-Auguštin, a ovoga Suzana Marjanić i Luka Šešo.

Luka Šešo autor je i predgovora ovome drugome, izmijenjenom izdanju iz 2023. godine u kojemu ističe koliko je važnost ova, naizgled nevelika, knjiga imala u prošla dva desetljeća za generacije studenata i istraživača koje zanimaju teme pučkih vjerovanja, mitskih bića, progona vještica i slično. Iz prve se ruke svakako mogu složiti sa Šešom, s obzirom na to da je osobno i mojoj malenkosti ova knjiga pomogla i bila važnom sastavnicom literature u mnogim segmentima mojih istraživanja na diplomskoj, poslijediplomskoj i kasnije znanstvenoj razini.

Koristeći alate o citiranosti, možemo vidjeti u kojim su se važnim znanstvenim knjigama i člancima ugledni europski i hrvatski znanstvenici referirali na Čičinu monografiju.

To su, primjerice, knjiga Ronalda Huttona *The Witch: A History of Fear from Ancient Times to the Present* (Yale University Press, 2017), knjiga Mirjam Mencej *Syrian Witches in European Perspective: Ethnographic Fieldwork* (Palgrave Macmillan, 2017) i knjiga Stefana Petrunčara *Pietre e fucili: la protesta sociale nelle campagne croate di fine Ottocento* (Viella, 2009).

To je poglavlje u knjizi Éve Pócs "Small Gods, Small Demons: Remnants of an Archaic Fairy Cult in Central and South-Eastern Europe" (*Fairies, Demons, and Nature Spirits 'Small Gods' at the Margins of Christendom*, Palgrave Macmillan, 2018: 255–276).

To su radovi Suzane Marjanić "Vještičje psihonavigacije i astralna metla u svjetovima hrvatskih predaja kao (mogući) aspekti šamanske tehnike ekstaze (i transa)" (*Studia ethnologica Croatica* 17/1: 111–169 (2005)), "Zoopsihonavigacija kao poveznica vještičarstva i šamanizma" (*Mitski zbornik*, Institut za etnologiju i folkloristiku etc. 2010: 123–146), "The Mythic Cyborgs of Croatian Oral Legends and the Fantasy Genre – Mitski kiburzi hrvatskih usmenih predaja i fantasy žanr" (*Studia Mythologica Slavica* 14: 87–106 (2011)) i "A Review of Contemporary Research on Croatian Mythology in Relation to Natko Nodilo" (*Traditiones* 47/2: 15–31 (2018)).

To su radovi Luke Šeše "Which Woman is a Witch? The Stereotypic Notions about Witches in Croatian Traditional Beliefs" (*Studia ethnologica Croatica* 24/1: 195–207 (2012)) i "In Search of a Mogut or on the Possible Transformations of a Traditional Belief" (*Narodna umjetnost* 59/1: 71–85 (2022)).

To su radovi Mirjam Mencej "Connecting threads" (*Folklore: Electronic Journal of Folklore* 48: 55–84 (2011)) i "Social Witchcraft: Specialists" (U *Styrian Witches in European Perspective, Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic*, Palgrave Macmillan, 245–311).

To su radovi Josipe Kelave "Mitske predaje posušskog kraja" (*Bosna Franciscana* 48: 279–294 (2018)), Sandre Barešin "Mora kao nadnaravno biće tradicijske kulture" (*Ethnologica Dalmatica* 20: 39–68 (2013)), Ivane Marinović "Mitske predaje u suvremenim pripovijedanjima širokobriješkog kraja" (*Bosna Franciscana* 50: 293–316 (2019)), radovi Vande Babić i Danijele Danilović "Demonološki zapisi i oblici u Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena (I)" (*Lingua Montenegrina* 6(1)/11: 251–299 (2013)), i "Demonološki zapisi i oblici u Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena (II)" (*Lingua Montenegrina* 6(2)/12: 147–184 (2013)), rad Martine Tkalčić "Vile i vilinska pedagogija u novopoganskim duhovnostima u Hrvatskoj" (*Studia ethnologica Croatica* 27: 189–215 (2015)), rad Doriana Jurića "Where Does the Vila Live? Returning to a Simple Question" (*Folklore* 134: 48–72 (2023)), rad Gordane Galić Kakkonen i Nikice Mihaljevića "On the sources and authorities in Planine by Petar Zoranić" (*Zeitschrift für Slawistik* 68/3: 465–488 (2023)), rad Ivana Lozice "U susret drugoj mitologiji. Porod od tmine: Jokastine kćeri i unuke – Towards the Other Mythology. The Offspring of Darkness: Jocasta's Daughters and Granddaughters" (*Studia Mythologica Slavica* 10: 137–153 (2007)), rad Marie Vivod, "The Fairy Seers of eastern Serbia: Seeing Fairies—Speaking through Trance" (*Oral Tradition* 32/1: 53–70 (2018)), rad Nataše Polgar "Is There a Place for the Other in Folkloristics? – Ima prostora za drugog u folkloristici?" (*Studia Mythologica Slavica* 14: 159–166 (2011)), rad Indire Šabić "Zmaj od Bosne ili ga vile nose – mitski i magijski motivi u prezimenima Bosne i Hercegovine" (*Književni jezik* 32: 121–142 (2021)), rad Aide Brenko "Praktičari narodne medicine" (*Etnološka istraživanja* 10: 103–127 (2005)), rad Éve Pócs "Shirts, Cloaks and Nudity: Data on the Symbolic Aspects of Clothing – Srajce, ogrinjala in golota: simbolični vidiki oblačil" (*Studia Mythologica Slavica* 21: 57–95 (2018)), rad Šime Pilića "Sociologija, etnologija, povijest i Ardalićeva Bukovica" (*Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke* 4/4: 229–270 (2011)), rad Leni Frčkoske "Самовилите: нишајки се меѓу угнетувањето и слободата / The fairies: swinging between oppression and freedom" (Македонски фолклор 82/52: 225–242 (2022)) i "Од Лилит до вили: From Lilith to fairies (Македонски фолклор 54/83: 133–160 (2023)), rad Sonje Miličević Vukelić "In Memoriam: Margaret Alice Murray – dva života kontroverzne znanstvenice s početka 20. stoljeća" (*Treća* 1–2/19: 127–134 (2017)), rad Marine Tkalčić "Faeries and faery pedagogy in neopagan spiritualities in Croatia" (*Studia ethnologica Croatica* 27: 189–246 (2015)), rad Tee-Tereze Vidović Schreiber "Traditional narrations and theatrical expressions in the work with preschool children" (*Školski vjesnik: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu* 64/3: 504–517 (2015)), rad Nemanje Radulovića "Analogical thinking and fairy tale patterns: towards a possible history of a formulaic image" (U *Myth, symbol, and ritual: elucidatory paths to the fantastic unreality*, Editura Universitatti din Bucuresti, 2017: 465–474), rad Mirne Brkić-Vučina "Predaje o vilama u tradiciji Hrvata Bosne i Hercegovine" (*Bosanskohercegovački slavistički kongres* 1/2: 57–65 (2012)), i rad Marie Vivoda Šojmanka "Women of Eastern Serbia who Communicate with Fairies" (*Curare. Zeitschrift für Medizinethnologie* 41 (2018) 3+4 Herausgegeben von der Arbeitsgemeinschaft Ethnologie und Medizin (AGEM), 191–200).

To su doktorski radovi Ivane Marinović *Žanrovi usmene književnosti i crkveno-pučka tradicijska kultura u širokobriješkom kraju* (Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, 2021) i Josipe

Kelave *Nematerijalna kulturna baština posušškoga kraja s posebnim obzirom na suvremenu etnografiju* (Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, 2021).

To su diplomski radovi Sanje Tomić *Simbolizam nadnaravnih bića hrvatskih usmenih predaja* (Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, 2013), Dorotee Toljan *Romantično-fantastične junakinje u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća* (Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2021) i Andree Paulon *Magyar és horvát tündérek a folklórban és szép irodalomban* (Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2023).

To su završni radovi Ivana Herge *Lik vještice u kazališnoj i filmskoj produkciji* (Sveučilište u Zagrebu, Tekstilno-tehnološki fakultet, 2018), Katrin Krešić *Interpretacija suvremenih zapisa usmenih predaja i legendi* (Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, 2019), Anabele Deže *Progon vještica u srednjem vijeku* (Sveučilište Josip Juraj Strossmayer u Osijeku, Filozofski fakultet, 2021) i Ane Sanković *Fantastične junakinje hrvatske usmene književnosti* (Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, 2023).

Već na temelju brojnosti navedenih naslova, koji su u ovom trenutku dostupni za analizu, a koji sadržavaju citat/e iz prvoga izdanja knjige *Vilenica i vilenjak*, može se iščitati značaj i utjecaj potonje knjige na širu hrvatsku i europsku znanost.

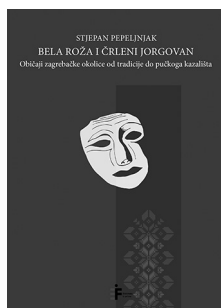
I ovo se izdanje sastoji od "Predgovora", "Uvoda", tri glavna poglavlja naslovljena "Od buntovnice do profesionalnog medija", "Poganka, žrtva, kazivačica" i "...To je bilo prin, prid trista godišća" te zaključka pod nazivom "Zaključno". Na kraju slijede bogat sažetak na engleskome jeziku, kazalo imena, popis literature te bilješka o autoru.

Premda izmjene u odnosu na prvo izdanje nisu toliko uočljive na prvi pogled, one su značajne, ponajprije u vizualnom smislu. Knjiga je temeljitije, opreznije i konciznije uređena, ali i grafički opremljena kako bi pridonijela iskustvu čitanja. Nabranja i podjele odvojeni su u nove redove, što je svakako preglednije. Isti pristup primijenjen je na i izravne navode citata. To pridonosi većoj prohodnosti teksta i lakšem apsorpiranju prikupljenih informacija. Također, knjiga sadrži i kazalo imena, što prvo izdanje nije imalo, a što može biti vrlo korisno. Od ostalih detalja, zamjetno je da su nadopunjene neke od brojnih bilježaka, a drugi pak dijelovi preformulirani.

U svakom slučaju, ovo je djelo vrijedno svake pažnje, kao i pred dvadesetak godina kad je nastalo, te je i dalje vrlo aktualno, kao važna studija, ali i sinteza promišljanja o konceptima progona vještica, vila i vilenica, kroz vizuru etnologije i povijesti.

Ono će i dalje utjecati na brojne radove studenata etnologije, povijesti, rodni studija i druge te im biti nezaobilaznom literaturom za početne teorijske premise, pogotovo u ovom novom, preglednijem ruhu.

Deniver Vukelić

Stjepan Pepelnjak, Bela roža i člreni jorgovan. Običaji zagrebačke okolice od tradicije do pučkoga kazališta, ur. Tvrtko Zebec i Anamarija Žugić Borić, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2022., 355 str.

Što se događa s običajima kada njihova primarna magijska, religijska i praktična funkcija nestaju paralelno s iščezavanjem ruralnog načina života u suvremenom društvu, ali oni sami ne nestaju, već se i dalje brižno čuvaju unutar određene zajednice te prolaze kroz različite transformacije, središnje je pitanje oko kojeg su oblikovani radovi u ovoj knjizi koja sažima dugogodišnja etnografska istraživanja autora Stjepana Pepelnjaka te donosi prikaz životnih i godišnjih običaja sjeverne Hrvatske, ponajprije onih zagrebačke okolice.

Bela roža i člreni jorgovan iz naslova sintagme su kojima se aludira na glavne likove Resničke svadbe, najpoznatijeg običaja resničkog kraja, iz kojeg dolazi i sam autor. Upravo će se analizi i prikazu tog običaja posvetiti najviše prostora u ovoj knjizi, a razloga za to ima više: uz to što je strukturalno složenija od ostalih ovdje izloženih obreda, njezina pogodnost za etnološku analizu leži i u dugovječnosti njezina izvorna oblika. Zapisi o Resniku, danas dijelu grada Zagreba, sežu čak u 13. stoljeće, a to nekada bogato ravničarsko selo očuvalo je autohtonost svojih ženidbenih, kao i drugih običaja i zbog činjenice da su se stanovnici uglavnom vjenčavali unutar svoje zajednice. Uz to, želeći sačuvati svijest o umjetnosti svoje raskošne nošnje i bogatstvu običaja, Resničani su, za razliku od većine stanovnika kajkavskog prostora, dodatno distancirali ovu "pravu svadbu" od uobičajenih šaljivih pokladnih svadbi, čime ona postaje izdvojenim običajem koji je kao takav prolazio razne mijene, prikazane u ovoj knjizi.

Tako se, uz usmjerenost na prošlost i tradiciju kroz autorovu inicijalnu namjeru da ova knjiga bude trajno svjedočanstvo o životu pučkog kazališta i jeziku specifičnom za kulturnu baštinu tog podneblja, istraživanje ovdje kreće i u suprotnom smjeru baveći se novim folklošnim fenomenima koji se u svojim izvedbama referiraju na same sebe i time svjesno ukazuju na vlastitu tradicionalnost. Upravo taj samoreferirajući moment suvremene folklorne izvedbe otvara prostor etnoteatrološkom tumačenju geneze teatarskih oblika iz pojedinih običaja, što će biti i središnjim interesom autora.

Teorijsko uporište autorovim nastojanjima oko povezivanja običajnih i kazališnih izvedbenih elemenata čini uklopljena uvodna studija etnologinje Zrinke Pepelnjak o Resničkoj svadbi" (koja je nastala prema njezinom diplomskom radu pod mentorstvom Lade Čale Feldman), koja je iz nekadašnje tradicijske svadbe prešla u suvremeni oblik koji se ovdje naziva "dočaranom zbiljom" i kao takva bila izvedena na pozornicama do 2014. godine. U ovoj analizi autorica razmatra proces stvaranja kazališta iz obreda kroz triju vremenski odjeljenih aspekata ovog događanja: najprije prema kazivanjima svjedoka opisuje tijek tradicionalne svadbe i običaja koji joj prethode, a potom se bavi njezinom izvedbom u doba poklada i prijelaznim oblicima u kojima se mijenjaju struktura i adaptibilnost izvedbe, izdvajaju se određene scene, ali *svadba* još uvijek egzistira kao kolektivni događaj zajednice izvođen u autohtonom prostoru. Treći aspekt, suvremene dramatizacije Resničke svadbe koje su izvođene u drugačijim prostorima, među kojima je i KD Vatroslav Lisinski, označava prelazak u kazališni kôd u kojem se razaznaje

trinaest teatroloških kategorija (kao što su, primjerice, radnja, glumci, publika, scenski prostor i vrijeme i dr.), kroz koje se izvedba svadbe dalje analizira. Pritom, obredno i kazališno međusobno korespondiraju u oba smjera, kako će se pokazati na primjerima poput uvođenja procesualne dramaturgije, prirodno svojstvene običaju (npr. element šetnje kroz selo), i u kazališni prostor.

Doprinos autoričine studije svakako je u jasnom razgraničenju teatarskog kôda od teatrabilnosti neke izvedbe. Teatrabilnost običaja ostaje unutar granica pučkog teatra ne pokušavajući prijeći u polje umjetničke izvedbe, što je vidljivo ponajprije u odsutnosti estetske funkcije u inscenacijama običaja. No istodobno, takav *liminalni* prostor teatrabilnosti propustan je za uvođenje, odnosno prepoznavanje elemenata kazališne predstave u ovakvim događanjima. Kazalište ovdje, kako je pokazano, nastaje iz obreda, ali ne iz težnje za estetizacijom, već zbog promjene obredne funkcije unutar samog folklornog procesa, u kojem se inscenacija običaja u suvremeno doba događa izvan izvornog konteksta i funkcionira kao jedan od modaliteta zaštite tradicije učvršćujući kolektivno pamćenje u činu koji primarno služi potvrdi identiteta lokalne zajednice. Međutim, upravo *čitljivost* ovih običaja u teatarskom kôdu omogućit će Stjepanu Pepeljnjaku da ih zabilježi i kao dramske tekstove, pa će se u nastavku ove korisne analize naći pomno razrađena dramaturgija običaja Resničke svadbe, upotpunjena fotografijama i notnim zapisima napjeva.

Sličan analitički pristup autor primjenjuje i u drugom dijelu knjige, u kojem se prikazuju tradicionalni godišnji običaji sjeverne Hrvatske – Vincekovo i Martinje u području oko Marije Bistrice, božićni običaji zagrebačke okolice te pokladni i uskršnji običaji resničkog kraja. U teorijskom dijelu Stjepan Pepeljnjak najprije uspostavlja tradicijske okvire svakog od ovih običaja opisujući njihovo porijeklo, funkciju i temeljne značajke, a potom ih upotpunjujući prikazima njihovih transformacija i usklađivanja s potrebama vremena u kojem se izvode. Tako, naprimjer, doznajemo kako je Vincekovo u drevnim vremenima imalo izrazit intimistički karakter, za razliku od današnjeg obilježavanja koje je preraslo u turističku atrakciju. I ovdje će se autor usredotočiti na teatrabilnost tih običaja, pa su teorijski uvidi upotpunjeni autorskim dramaturgijama pod nazivima “Vincekovo”, “Vincekovo vu Velikem Vrh”, “Martinska zabava”, “Božićni kind”, “Vuzmeni pisanec Resnika” i fašenjska spelancija “Faško”, koje osim etnografske vrijednosti nude i izvedbeni potencijal. Prizore iz ovih dramskih tekstova s notnim zapisima prigodnih pjesama dodatno dočaravaju i fotografije, među kojima se svojom dojmljivošću ističu one fašničke.

KUD Resnik u svojoj je dugogodišnjoj tradiciji pučkog kazališta osim za običajima posezao i za književnim i dramskim tekstovima, koje je Stjepan Pepeljnjak prilagođavao za kajkavsko područje. Dva takva teksta, dramaturgija novele Slavka Kolara *Svoga tela gospodar* te adaptacija Brešanove *Predstave Hamleta u selu Mrduša Donja*, koja u Pepeljnjakovoj verziji postaje Šašnica Dolna, također su vrijedan prilog ove monografije. O njihovu doprinosu afirmaciji kajkavskog pučkog teatra, kao i ozbiljnom autorskom pristupu tekstu i izvedbi, govore i nagrade koje je KUD Resnik dobivao na amaterskim i profesionalnim festivalima, a zanimljiv je i podatak da je “Hamleta u Šašnici Dolnoj” nakon uspješnog nastupa na Festivalu smijeha 1974. godine Prosvjetni sabor Hrvatske očito shvatio kao prijetnju te zabranio daljnje izvedbe zbog satiričnog prikaza komunističke partije na selu. Opsežan obuhvat lokalnih običaja autor zaokružuje i kajkavskim rječnikom zagrebačke okolice koji, osim što olakšava čitanje dramskih tekstova, čitatelju nudi uvid u bogatstvo kajkavskog dijalekta, ovim prilogom sačuvanog od zaborava.

Stjepan Pepeljnjak duboko je involviran u tradiciju svojeg kraja, u kojoj osim kao istraživač na terenu djeluje i kao umjetnik i aktivni sudionik izvedbi o kojima piše. Ova je monografija rezultat dugotrajne posvećenosti i promišljanja navedenih običaja, a osim što svojim pedantnim metodološkim pristupom može poslužiti kao inspiracija i okvir ostalim *bilježenjima* lokalnih tradicija, njezina *dodana vrijednost* proizlazi iz istraživačkog entuzijazma i ljubavi prema predmetu proučavanja, koji se iščitavaju između redova ove vrijedne knjige.

Ljubica Anđelković Džambić

Miroslava Hadžihusejnović Valašek,
Dušo, sad pođi sa mnom. Tradicijske
nabožne pripovjedne pjesme i molitve
iz Slavonije i Baranje, Đakovačko-
osječka nadbiskupija, Đakovo, 2022.,
350 str.

Autorica Miroslava Hadžihusejnović Valašek je tijekom svog dugogodišnjeg rada na Hrvatskom radiju marljivo prikupljala građu s terena o crkvenim pjesmama koje su se pjevale krajem 19. do polovice 20. stoljeća, a tijekom 2010-ih svoju arhivu je nadopunila novim terenskim istraživanjima. Dio istraživanja i potrebe za sustavnijim pristupom ovoj temi bio je nadahnut i upisom crkvenog pučkog pjevanja u Slavoniji, Baranji i Srijemu u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske kao nematerijalnog kulturnog dobra te sufinanciran sredstvima iz javnog natječaja Ministarstva kulture i medija za područje zaštite kulturne baštine. Autorica ovom knjigom zaokružuje svoja dugogodišnja istraživanja iz već objavljenih radova u području etnomuzikologije. Knjiga nadopunjava veliku prazninu koja postoji u današnjoj etnologiji i kulturnoj antropologiji u području proučavanja tzv. pučke pobožnosti. Pripovjedne nabožne pjesme pripadaju i području usmene književnosti, stoga su doprinos sličnim istraživanjima u sklopu drugih znanstvenih disciplina koje se tim temama bave, poput kroatistike i jezikoslovlja.

Kad govorimo o pučkoj pobožnosti, govorimo o izvaninstitucijskim praksama vjernika laika, dakle onim praksama koje izlaze iz službenog nauka i službenih propisa Rimokatoličke crkve. Ustvari, tu je riječ o prilagodbi vjere svakodnevnom životu kroz mnoge godine, povijesne utjecaje i lokalnu tradiciju. Iako teolozi nerijetko kritiziraju takve oblike pobožnosti, ponajviše jer mogu prijeći u povremena krivovjerja i praznovjerja, ipak, etnolozi i kulturni antropolozi, a u slučaju autorice i etnomuzikolozi, primijetit će da su pobožnosti vjernika laika te koje nauk pretaču u živu vjeru; onu koja se uistinu i proživljava i doživljava u svoj svojoj punini. To je vidljivo i u mnogim primjerima pripovjednih pjesama koje je autorica sabrala u ovoj knjizi. Suobličenje vjernika s Isusovom mukom, suosjećanje koje se pritom osjeća i izriče u ovim pjesmama, dio je vjere koja se ozbiljno shvaća među vjernicima laicima i kao takva prenosi i na mlađe. Pogotovo je to bilo važno u vrijeme kad je pismenost bila slaba, kad je vrlo često jedini način prenošenja znanja i shvaćanja vjere bio usmenim putem, putem pjesmica koje su se čuvale u krugu obitelji, koje su bake, a nešto rjeđe i djedovi, prenosili unukama i unucima. Te pjesme imaju poučni karakter, opominju o grijehu, daju upute o načinima na koje su tijekom stoljeća stari bili naučeni štovati Svevišnjega, potiču na obnovu vjere, izdržavanje svakodnevne patnje i drugo. Time su dio onoga što možemo nazvati narodnom kulturnom baštinom, u ovom slučaju i vjerskom baštinom Hrvata katolika na području Slavonije i Srijema.

Nažalost, prekid prenošenja ovakve vrste starih nabožnih pjesama, kao i brojnih drugih aktivnosti koje su pratile izvanliturgijske prakse, koje uključuju hodočašća i obiteljsko ispovijedanje vjere, sve je vidljiviji u današnjem vremenu brzih tehnoloških, društvenih i vjerskih promjena. U svemu tome, i sama Katolička crkva uvodi nove prakse i pjesme, što je osjetno nakon II Vatikanskog koncila. Upravo iz tih razloga, ovakvo je sabiranje terenske građe neprocjenjivo. Autorica je zabilježila neka od posljednjih sjećanja starijih žena koje su samostalno ili na autoričin poticaj zapisivale sve pjesme kojih su se mogle sjetiti u danom trenutku. Pjesme

su podijeljene u više tema, od adventsko-božićnih do korizmeno-uskrasnih, a posebno mjesto koje zrcali i samu pobožnost vjernika zauzimaju pjesme posvećene Blaženoj Djevici Mariji. Marijanska pobožnost u tim pjesmama sadrži stavove o Mariji od prvih stoljeća kršćanstva preko njezinih čudesa opisanih u ranom srednjem vijeku do najnovijih Marijinih ukazanja iz velikih svjetskih svetišta poput Fatime i Lourdesa. Uz Mariju, u sakupljenim se pjesmama spominju i brojni sveci te anđeli čime se upotpunjuje slika koju vjernik u Slavoniji i Srijemu ima o svojoj vjeri i načinu na koji moli. Uz to, spominje se Sveto Trojstvo, a Isusova muka i činjenica da je On Spasitelj grješnika protežu se kroz gotovo sve pjesme.

Iako temeljena na službenom nauku Crkve, ova epika i lirika vješto je estetski isprepletena ingenioznošću vjernika laika s elementima i motivima iz njegova seoskog i svakodnevnog života. Motivi polja, salaša, ravnice, pastira, sve je to prisutno u ovim pjesmama. Djelomice poput naricaljki, zatim balada, pa i litanija različitih tema te djelomice u formi uobičajenoj za bajanja i molitvice protiv bolesti i zla, te pripovjedne pjesme i molitve vrijedna su etnografska i usmenoknjiževna građa za daljnja istraživanja. Naziru se tu i praslavenski motivi iz davnih vjerovanja, godišnji i životni običaji poput darivanja i obrednog obilaženja sela, vrlo suptilno upleteni u biblijske priče. Važne su i zahvale, često podcijenjene u istraživanjima, koje reflektiraju i pouzdanje u vjeru i njezinu bitnu ulogu u svakodnevnom životu kad je potrebno pronaći snagu uslijed brojnih izazova i nedaća.

Autorica je zapisala osobne bilješke brojnih pojedinaca koje su iznimno vrijedan terenski materijal, a ukupno gledano ovaj je sabir svojevrsno kolektivno sjećanje vjernika laika s područja Slavonije i Srijema. No, osjeća se i utkanost individualnog kreativnog duha određenih pojedinaca koji oblikuju ove stihove. Osobna pobožnost prelazi tako u pobožnost jedne zajednice, i obrnuto – sve naslijeđeno u jednoj zajednici pojedinci prilagođavaju i nadograđuju stvarajući jedinstvene izričaje poput ovih nabožnih pripovjednih pjesama i molitava.

Dok su pjesmarice sa starijim pjesmama uglavnom očuvane, osobne pripovjedne pjesme i molitve koje su nastajale stoljećima unutar pojedinih mjesta pod različitim kulturološkim utjecajima podložne su nestanku. Gubitak je pogotovo prisutan u današnjem vremenu koje nosi brojne izazove, od slabog međugeneracijskog dijaloga do novih tehnologija, što sve rezultira manjkom mogućnosti susreta i učenja od starijih. Autorica je, uz istraživanje i dokumentiranje, poticala i lokalne zajednice da aktivno čuvaju ovu vrijednu baštinu kroz promociju, nastupe zborova i kulturno-umjetničkih društava, razgovorima s predstavnicima Crkve te popularizacijom u medijima. Uvjerena sam da će zapisi autorice Hadžihusejnović Valašek biti nadahnuće za daljnja istraživanja u različitim znanstvenim disciplinama te poticaj mladima u Slavoniji i Srijemu, a i šire, da nastave vlastitu tradiciju i nadograđuju je i dalje svojom kreativnošću i posebnošću.

Mirela Hrovatin

Jelka Vukobratović, *U (g)radu i zabavi. Etnografija križevačkih glazbenika*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 2022., 134 str.

Knjiga *U (g)radu i zabavi: etnografija križevačkih glazbenika* etnomuzikologinje Jelke Vukobratović, koja se u svom znanstvenom radu bavi temama glazbe i nacionalizma, etničkih i dijasporских identiteta, autorskoga prava i popularnoglabzene produkcije u Jugoslaviji, prikazuje kompleksnu dinamiku grada Križevaca i okolice proučavajući njihovo zvučno formiranje identiteta. Samo istraživanje glazbenih svjetova križevačkog kraja i uloge domaćih glazbenika u lokalnim zajednicama odvijalo se između 2014. i 2019. godine. Uz korištenje etnografskih metoda poput intervjua, razgovora i sudioničkog promatranja lokalnih glazbenih događaja, autorica prilaže i postojeće pisane ili snimljene materijale o glazbenom životu Križevaca i okolice. S ciljem da se fokus rada ne izgubi u bujici glazbenih aktivnosti u gradu i okolnim selima, istraživanje se usmjerava na specifičnu skupinu glazbenika koji su aktivno participirali u javnim događajima i zarađivali baveći se glazbom, bilo kao glavnim ili sporednim izvorom zarade. Njihovo korištenje lokalne kooperativne mreže za postizanje bolje vidljivosti te oslanjanje na lokalnu društvenu infrastrukturu (društvene domove, restorane, barove, udruge, institucije, koncerte, plesove, festivale) prikazuju intenzivnu isprepletenost između individualnog djelovanja i lokalne sredine. Istraživanje se prostorno ograničilo na sjeverozapad Hrvatske, točnije na područje grada Križevaca i triju većih sela na njegovu području (Apatovca, Carevdara, Velikog Ravena). Autorica uvodno prikazuje razvoj i evoluciju lokalno prakticiranih glazbenih stilova i žanrova. Kroz inicijalne razgovore sa stanovnicima područja brzo se uviđa da je stariji sloj tradicijskih pjesama i glazbe poprilično izašao iz prakse, pa se tradicijski repertoar izvođen tijekom dvadesetog stoljeća djelomično rekonstruirao pomoću prijašnjih istraživanja (objavljenih i neobjavljenih glazbenih materijala kao rukopisa ili zvučnih zapisa i videosnimki). Uz taj tradicijski repertoar sela i grada, pojavom prvih *jazz* ansambala 1930-ih i bendova s električnim instrumentima 1950-ih godina ukazuje se i na razvoj popularne glazbe na križevačkom području što se povezuje s globalnim i nacionalnim razvojem glazbene industrije. Iako hrvatska glazbena industrija datira sve od 1920-ih godina s prvim domaćim diskografskim proizvodnjama, javnim emitiranjima i specijaliziranim časopisima, tek nakon Drugog svjetskog rata započinje intenzivniji razvoj. Otkrivanjem žanrovskih trendova poput zamjene plesnjaka i *jazz* sastava s *rock* bendovima 1960-ih, pa renesanse tamburaša i pojave elektroničke plesne glazbe 1980-ih godina, ili čak samog kombiniranja tradicijske glazbe s popularnim globalnim tijekovima, Vukobratović krajnje efikasno uviđa supostojanje iznimno različitih glazbenih i kulturnih sfera, čak i na malom lokalnom području.

Rad je sadržajno podijeljen na tri ključna poglavlja koja su uokvirena uvodom i zaključkom te je dodatno obogaćen impresivnim popisom literature, sugovornika i suradnika te osobito opsežnim notnim priložima. Prvo poglavlje "Izvori o glazbenoj prošlosti Križevaca" osvrće se na nekadašnje stanje križevačkog društvenog života i same uloge mjesnih glazbenika pomoću pisanih i snimljenih izvora. Ono se dijeli na dva segmenta od kojih prvih dio većinski nudi svoje gradivo iz memoara, zapisnika i monografija o djelovanju glazbenih društava i institucija,

koncertnih programa te stručne i referentne literature. Dočarava se povijesni razvoj glazbenog života i glazbenika od dana kada se glazba u gradovima izvodila u okviru crkvi i plemićkih obitelji do ranih amaterskih glazbenih društava i nastajanja puhačkih orkestara, pjevačkih zborova i tamburaških orkestara (ansambli koji su i dalje prisutni na tom području), pa do šireg institucionalnog glazbenog obrazovanja i osnivanja institucija koje su pridonosile većoj dostupnosti same umjetnosti. Sami koncertni programi također nude značajne informacije vezane za organizacijsko i financijsko funkcioniranje nekadašnjih glazbenih društava i ukazuju na dualne uloge glazbenika u njihovim poslovnim i *gažerskim* životima. Drugi dio poglavlja predstavlja etnomuzikološke radove prijašnjih istraživača te uključuje snimke i notne zapise s područja Križevaca pokrivajući period s kraja devetnaestog i gotovo cijelog dvadesetog stoljeća. Od značaja je za naglasiti da je križevačko područje nažalost bilo izostavljeno iz prethodnih sustavnih etnomuzikoloških istraživanja, a taj manjak sustavnih zbirki pjesama uskraćuje mogućnost dubljeg razumijevanja raznolikosti i specifičnosti tog kraja. Autorica navodi taj manjak, te istovremeno inherentno obilježje usmene kulture da je podložna nestajanju, kao pozadinu vlastite istraživačke motivacije.

Drugo poglavlje "Glazbeni sastavi i glazbenici križevačkoga područja u vlastitim narativima" proširuje sliku o suvremenom razvoju glazbenog života kao i naizgled neizbježnu simbiozu s društvenom infrastrukturom lokalnog života. Dok pisani izvori imaju nezanemarivu vrijednost za istraživanje nekih davnijih dana, autorica se stručno poslužila direktnom komunikacijom prilikom probiranja kroz ne tako davnju prošlost. Tijekom istraživanja razgovarala je sa sedamdesetak ljudi, a inspirirana historiografskim pogledima u manje narative postavlja si za cilj približavanje nepoznatih priča ondašnjih glazbenika i nedirnutih elemenata glazbeništva. Poglavlje je segmentirano na više manjih dijelova, a započinje s osvrtom na prve *jazz* i *rock* sastave na tada najvažnijim javnim događanjima, plesnjacima. Te seoske plesne zabave mogu se samostalno promatrati kao kakve društvene institucije unutar socijalističke infrastrukture sela. *Jazz* sastavi su se počeli pojavljivati 1940-ih, dok je 1950-ih godina pojavom električnih instrumenata i bendova postupno završila križevačka *jazz* i *swing* era. Upravo zbog tih električnih instrumenata dolazi do smjene interesa pri kojoj tradicijski instrumenti padaju u drugi plan. Dio se poglavlja fokusira na formiranje zabava kao središnji društveni događaj zbog njihova metikuloznog organiziranja i planiranja, za razliku od spontanijih javnih okupljanja. Te su se zabave oslanjale na glazbenike i njihove izvedbe, vremenske periode nastupa i odmora, te također i na specijalizirane igre i plesove pomoću kojih se nerijetko pomagalo financirati i proslave i njihovu organizaciju. No s dolaskom novog doba i razvojem glazbenih interesa ka globalnom došlo je do pomaka s participativnoga modela na prezentacijski. Interes za takve proslave zadržao se sve do 1990-ih, ali su određene zakonske regulative krajem toga desetljeća bile razlog za smanjenje učestalosti organiziranja seoskih zabava. Kao što je već napomenuto, s pojavom *rock* bendova došlo je do svojevrsnog "zanemarivanja" tradicijskih. No 1980-ih godina događa se takoreći oživljavanje tamburaške glazbe, specifično zahvaljujući osnivanju ansambla Križevački tamburaši. Tamburaški su se sastavi intenzivirali 1990-ih, paralelno s rastućim nacionalnim trendom, pretvarajući tamburu u hrvatski nacionalni simbol usprkos činjenici da je ona etnički dijeljeni instrument. U vremenskom periodu 1990-ih i 2000-ih godina nadalje dolazi do određenih promjena u gradskoj infrastrukturi kao i u svakodnevnicu unutar koje su lokalni križevački glazbenici egzistirali. Izričaji *rock* i *punk* prirode jačali su kao reakcija na rat, nacionalizam i privatizacijski kriminal pojavom autorskih bendova i njihovih društveno-angažiranih pjesama. Na njihovu su se tragu počele razvijati supkulture povezane s *neo-punkom* i elektroničkom plesnom glazbom, a nedugo zatim došlo je i do razvoja lokalnoga *hip-hopa*. U usporedbi s gradskim promjenama za vrijeme društvene nesigurnosti, seoske promjene unutar postsocijalističkog razdoblja odvijale su se puno uočljivije. Društvene organizacije direktno povezane sa socijalizmom nestale su na nacionalnoj razini, segment kulturne

produkcije preuzeli su privatnici, postroženje zakonodavnih okvira postepeno otežava organizaciju seoskih zabava, a smanjenje broja i prirodno starenje stanovništva samo što ne uzrokuje njihov potpuni nestanak. Poglavlje se zaokružuje proučavanjem šarenolikih putova kojima su suvremeni križevački glazbenici putovali, primarno misleći na njihovo orijentiranje prema širem teritoriju izvan svojih lokalnosti i pokušajima specijalizacija koje omogućuju zaradu od njihove glazbe, te načine na koje su se lokalni glazbenici umrežavali usprkos trenutnoj nelokalnosti. Formiranjem translokalnih mreža omogućavala se suradnja s glazbenicima iz drugih gradova, no one nisu okončale ponovne lokalne suradnje. Humanitarni događaji i lokalni festivali najbolji su primjeri povratka glazbenika kući, sprečavajući na taj način čisti prelazak iz participacijskog u prezentacijsko. Te lokalne mreže značile su više od samih bendova; one pomažu u potrazi za poslom, predstavljaju podršku, povratak u grad, postaju kooperativne mreže.

Treće poglavlje "Uzajamni utjecaj glazbenika i lokalne sredine" predstavlja perspektive lokalnih glazbenika kao radnika i specijalista unutar njihove lokalne zajednice prikazujući njihove modele snalaženja i zarađivanja na domaćem tržištu, a zatim i samu ulogu koju igraju u kreiranju i očuvanju lokalnog kulturnog identiteta. Glazba se kao oblik rada počela razvijati 1960-ih zbog razvitka popularno-glazbene produkcije i posljedično tome želja da glazbenici u tom području budu poznati kao *estradni radnici/umjetnici* pošto je to pokazivalo ozbiljnost. Godine 1972. osnovan je Savez muzičkih udruženja Hrvatske i njegov je zadatak bio briga za ostvarivanje prava reproduktivnih glazbenika uz organiziranje, posredovanje i promoviranje njihove izvedbe. No scena se promijenila nakon 1990. godine, time što se fokus sada prebacio na oligarhiju autora, diskografa i organizatora festivala pod pokroviteljstvom državne radiotelevizije što su neki vidjeli kao "nepriznati sukob interesa". Ustupljeni zakonodavni okvir je na svoj način, motiviran zaradom, otežavao ulazak malih i novih izvođača i autora te su zbog toga glazbenici ostali prepušteni sebi samima po pitanju organiziranja i promoviranja svog rada. Tu se pojavljuju strategije izdržljivosti – snalaženje i pregovaranje unutar kompliciranog sustava – i strategije otpora – umrežavanje s drugim neovisnim autorima i amaterima. Autorica navodni pet tehnika izdržljivosti s kojima se suočavala za vrijeme istraživanja. *Tehnika proširenja vidljivosti* odnosi se na iskorištavanje tehnologija, tj. internetskog prostora (društvenih mreža, glazbeničkih platformi), u svrhe promocije. *Tehnika kombiniranja raznih glazbenih aktivnosti i kompetencija* najčešća je i uglavnom najprisutnija u obliku gdje se klasično glazbeno obrazovanje nalazi s jedne strane dok je s druge izvođenje s popularno-glazbenim repertoarom. Treća se tehnika odnosi na *pregovaranje između traženog seta i vlastitih umjetničkih želja*, tj. na stvaranje kompromisa i razvijanje sposobnosti za sviranje na zahtjev. Poslovni pritisak i razni uvjeti mogu predstavljati i potrebu za *tehnikom fizičke pripreme*, jer se u protivnome glazbenik izlaže potencijalnim bolovima, bolestima, ili čak fizičkim ozljedama. Petu tehniku naziva žrtvom suradnje "*prema gore*", misleći pritom na proširenje mreže poznanstava prema izvođačima koji posjeduju veću nacionalnu vidljivost. S druge, seoske strane, lokalni tradicijski glazbenici rijetko su kada dobivali novac prije Drugog svjetskog rata. Povremeno su primali napojnice, ali su kao ekonomsku naknadu prihvaćali i besplatno piće i hranu, ponekad čak dovodeći sa sobom svoje obitelji na nastupe (vjenčanja su znala trajati i po tri dana). U kontekstu društvenih razlika među lokalnim glazbenicima autorica promatra pojave klasnih, rodnih i drugih tipova nejednakosti. Prvi stupanj razlika vidi između samih glazbenika i "naručitelja", pišući da su glazbenici znali trpjeti nepoštovanja i prividna poniženja. Nadalje, muški glazbenici brojčano nadjačavaju svoje ženske kolegice, koje uglavnom preuzimaju ulogu pjevačica unutar bendova ili samostalnih kantautorica (rijetko se pojavljuju u potpunoj postavi benda). Također, u slučaju potrebe njihovi će muški kolege uglavnom zvati drugog kolegu da uskoči umjesto njih kao zamjena, a gotovo nikada kolegicu. Još se neke razlike očituju u suptilnijim nijansama unutar distinkcije "gradskog" i "seoskog" (tj. "selskog"), primjerice u percepciji da kulturna elita ovisi o društvenom podrijetlu i ranijoj dostupnosti obrazovanja (gradski glazbenik = "obrazovaniji i bolji"). Kada govori o ulozi križevačkih glazbenika u podržavanju lokalnog identiteta, autorica primjećuje da je afektivni doživljaj lokalne zajednice, bez

obzira na glazbeni repertoar, ono što upravlja lokalnom organizacijom i glazbenicima. Glazbenici kao "afektivni radnici" pružaju snažnu podršku za osjećaj zajedničkog identiteta svoje lokalnosti kroz dijeljenje zvučnog afekta. Poglavlje se dovršava proučavanjem identitetskih i ekonomskih aspekata križevačkih glazbenika kroz studiju slučaja Križevačkoga velikog spravišča, uzimajući taj festival kao trenutak društvene koncentracije koji unutar svog specifičnog vremensko-prostornog okvira pruža uvid u mnoge lokalne aktere i različite društvene kontekste. On služi kao uzorak šireg društvenog života Križevaca i njegovih izvođača.

Vukobratović zaključno pruža pregled svog rada, ispravno tvrdeći kako njezino istraživanje pomaže u nadoknađivanju određenih nedostataka prethodne etnomuzikološke literature o križevačkom području. Od vremena samog istraživanja pa do stvaranja završne forme ove knjige mnogo toga se promijenilo ili nestalo, tj. došlo je "novo vrijeme", a autorica se nada da će njezina knjiga ostati kao vrsta zaloga za budućnost. Nema sumnje da će se to nadanje ostvariti. Ovaj je rad odličan primjer balansiranja prethodnih, povremeno manjkavih, istraživanja s novim promišljanjima koja definitivno nadopunjuju istraživačke praznine koje toliko značajno prožimaju jedno cijelo područje interesa.

Vilma Benković

Mi gradimo otok, otok gradi nas. Okoliš sjećanja / We are building the island, the island is building us. Environment of remembrance, ur. Jasmina Bavoljak, voditelj projekta Davor Bavoljak, Udruga Goli otok "Ante Zemljar", Zagreb, 2021., 215 str.

MI GRADIMO OTOK, OTOK GRADI NAS WE ARE BUILDING THE ISLAND, THE ISLAND IS BUILDING US Okoliš sjećanja Environment of Remembrance

Publikacija *Mi gradimo otok, otok gradi nas: okoliš sjećanja* proizašla je iz dvaju umjetničkih projekata u organizaciji Udruge Goli Otok "Ante Zemljar", izvedenih u sklopu službenog programa Rijeka 2020 Europska prijestolnica kulture. Ti su projekti dio kontinuiranog dugogodišnjeg rada Udruge koja svojim aktivnostima nastoji otvoriti javni prostor za raspravu o sustavno prešućivanoj golootočkoj prošlosti, zalažući se pritom za institucionalnu zaštitu Golog Otoka (proglašenje spomen-područjem) i političku i društvenu rehabilitaciju bivših političkih zatvorenika.

Projekt *Okoliš sjećanja: umjetnost protiv represije*, započet 2016. godine, u razdoblju od tri godine okupio je pedesetak umjetnika iz Hrvatske i inozemstva pozvanih da svojim radovima reagiraju na suvremenu golootočku stvarnost. Fotografijama, videima, prostornim intervencijama, instalacijama i performansima umjetnici su kritički adresirali nekoliko ključnih problemskih čvorišta: institucionalni zaborav i prešućivanje, devastaciju i propadanje, problematičnu turistifikaciju i komodifikaciju te sam krajolik Golog Otoka kao prostor definiran i oblikovan iskustvima patnje, zatočenosti i izolacije. Projekt vizualne umjetnice Andreje Kulunčić *Vi ste partiju izdale, onda kada je trebalo da joj pomognete* započet 2019. godine fokusira se na prešućenu žensku

povijest i iskustva ženskog stradanja u logorima na Golom Otoku i Svetom Grguru. Publikacija *Mi gradimo otok, otok gradi nas: okoliš sjećanja* objedinjuje bogatu fotodokumentaciju dvaju projekata (fotografije boravka i rada umjetnika na Golom Otoku, umjetničkih radova te javnih izvedbi pojedinih projektnih dionica) i šest stručnih tekstova na hrvatskom i engleskom jeziku. Podijeljena je u pet cjelina.

Prvu, neimenovanu cjelinu čine dva teksta koja se zajedno mogu čitati kao svojevrsan uvod budući da kronološki i konceptualno kontekstualiziraju umjetničke aktivnosti i radove predstavljene u knjizi. U tekstu "Kronologija ili kako mi gradimo Goli otok, a Goli otok gradi nas" Darko Bovoljak, voditelj projekta i predsjednik Udruge Goli Otok "Ante Zemljar", donosi kratki pregled povijesti Golog Otoka, opisuje djelovanje i ciljeve Udruge te iznosi kronologiju aktivnosti koje su rezultirale projektima prikazanim u knjizi. Tekst Sandre Križić Roban "Zahtijevajući mjesto za sjećanje" osvrće se na umjetničke radove nastale u sklopu *Okoliša sjećanja*, no problematizira šire pitanje: kako gledati (i prikazivati) mjesta obilježena konfliktom i traumom, opterećena značenjima prešućene i "neželjene" prošlosti? Fokusira se na spoj fotografije i krajolika kao medij kojim se prenosi najveći dio umjetničkih "suočenja" i iz njega iščitava zajednički narativ – prizore okrutne stvarnosti i osobite atmosfere (napuštenih i devastiranih objekata logora i njihovih interijera i specifičnog "golog" krajolika otoka). Pokazuje kako umjetničko osvjetljavanje ostataka i tragova prošlosti o kojoj se ne govori razotkriva značenja mjesta i mnogobrojne slojeve prošlosti upisane u krajolik dajući oblik onome što o toj prošlosti znamo ili – češće – naslućujemo.

Cjelina "Umjetnici" na gotovo stotinu stranica predstavlja više od četrdeset umjetnika koji su sudjelovali u *Okolišu sjećanja*. Donosi refleksije umjetnika o njihovim iskustvima i umjetničkim koncepcijama, fotografije njihovih radova i/ili fragmenata umjetničkog procesa tijekom rada na Golom Otoku.

Cjelina "Umjetnost kao otpor represiji" posvećena je izložbi *Okoliš sjećanja 2016./2018. – umjetnost kao otpor represiji* (kustosi Marijana Stanić i Darko Bovoljak) održanoj u zagrebačkom Pogonu Jedinstvo u prosincu 2018. godine koja je objedinila radove četrdesetak umjetnika nastale tijekom dvogodišnjih posjeta Golom Otoku. U tekstu "Obnavljanje sjećanja, kreiranje prostora..." Irena Bekić osvrće se na izložbu s fokusom na umjetničke postupke kao specifične memorijalne geste, izlučujući tijelo i prostor kao konstitutivne elemente umjetničkog diskursa, uvjetovane "specifičnošću geografskog prostora otoka i institucije zatvora" (str. 151). Autorica razmatra *in situ* intervencije kao umjetničke taktike reaktivacije i rekreacije prostora Golog Otoka te geste izlaganja vlastitog tijela nelagodi kao evokaciju, rekontekstualizaciju i ponovno upisivanje iskustva zatvorenika u prostor pokazujući kako se time kreiraju "nove memorijske konfiguracije kao i novi okoliš" (str. 150).

Cjelina "Billboard sjećanja" predstavlja 25 odabranih vizualnih materijala nastalih u okviru *Okoliša sjećanja* koji su u sklopu programa EPK Rijeka 2020 u obliku *billboarda* (dizajn Igora Kuduza) tijekom godinu dana postavljeni na 120 lokacija diljem Hrvatske. *Billboard*-izložbom umjetnici su nastojali "svremenu umjetnost izvesti izvan muzejskih i galerijskih prostora" te "projekt i poruku koju prenosi približiti ljudima" (Bovoljak str. 15). U tekstu "Jumbo sjećanje – Goli Otok ili kako je to biti..." Suzana Marjanić plakate tumači kao umjetnički "otisak boravka na otoku sjećanja" kojim umjetnici demonstriraju, ali ujedno i pozivaju na "protežnost suosjećanja u patnji" (str. 174). Oslanjajući se na Assmannove koncepte, plakate čita kao mnemotopoe koje je kreirala zajednica umjetnika kao zajednica sjećanja – odabrana mjesta u koja upisuju svoje "mentalne slike" golootočke prošlosti "nadzora i kazne" kao imperativ onoga što se ne smije zaboraviti.

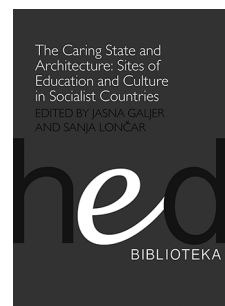
Posljednja cjelina, "Vi ste partiju izdale onda kada je trebalo da joj pomognete", posvećena je istoimenom istraživačko-aktivističkom umjetničkom projektu Andreje Kulunčić u suradnji s antropologinjom Renatom Jambrešić Kirin i psihoterapeutkinjom Dubravkom Stijačić koji

adresira zanemarivanje ženskog iskustva traume u političkom i javnom diskursu o Golom Otoku. U tekstu *"In situ... a ispred nije bilo ničega osim uništenja"* Irena Bekić osvrće se na glavne dionice projekta: obilježavanje lokaliteta ženskog logora na Golom Otoku i Svetom Grguru spomen-pločom, antispomeničko markiranje prostora logora klesanjem svjedočanstava kažnjenica u kamen, rekreiranje svakodnevice kažnjenica zvukovno-tjelesno-glasovnim performansom *in situ* te promišljenu kampanju javnog predstavljanja projekta. Razmatrajući ih kroz njihovu aktivističku agendu, pokazuje kako projekt strateški koristi resurse umjetnosti kao "kanal za komemoriranje izopćenog pamćenja" (str. 199) i njegovo upisivanje u dominantni povijesni narativ. Tekst Renate Jambrešić Kirin "Onaj tko je tukao jače, brže je izlazio van" na temelju svjedočanstava kažnjenica prikazuje žensko iskustvo logorskog zatočeništva i višestruku stigmatizaciju žena. Posebno naglašava teške i dugotrajne posljedice koje je na žene ostavila "samoupravna tehnologija kažnjavanja" (str. 207), odnosno prisila na nasilje prema drugim kažnjenicama, zaprečujući uspostavljanje solidarnosti i međusobne podrške, proizvedeći duboku traumu, moralnu konfuziju, sram i dugogodišnju šutnju i onemogućujući reintegriranje bivših kažnjenica – većinom obrazovanih, javno i politički aktivnih žena – u javni i politički život.

Publikacija *Mi gradimo otok, otok gradi nas: okoliš sjećanja* važna je kao dokument umjetničke memorijalno-aktivističke prakse, no još je važnija kao još jedan iskorak, da se poslužim riječima Sandre Križić Roban, projekta, a time i Golog Otoka "u javni diskurs iz kojeg je desetljećima bio brisan" (str. 27). U tom smislu predstavlja vrijedan doprinos nastojanjima za izmicanje prešućene prošlosti iz institucionalnog zaborava, usmjeravajući društveni fokus na niz važnih pitanja o zajedničkoj teškoj prošlosti i suvremenom odnosu prema njoj. Kako se sjećati Golog Otoka jedno je od glavnih pitanja koje postavljaju akteri okupljeni oko ovih dvaju projekata, a ujedno svojim praksama sjećanja nude neke moguće odgovore. Način na koji umjetnici pristupaju tom pitanju pokazuje alternativne mogućnosti u odnosu na dominantne narative u javnom i političkom diskursu u kojima je Goli Otok sveden na ideološki obilježen simbol represivnog režima lišen lica, glasova i tragova onih čija su ga patnja i stradanje obilježili i sustvorili. Stavljajući u središte pažnje sjećanja na ljude i iskustva prešućene patnje umjetnici pokazuju kako se velik dio odgovora krije u suosjećanju.

Kristina Vugdelija

The Caring State and Architecture. Sites of Education and Culture in Socialist Countries, ur. Jasna Galjer, Sanja Lončar, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 2021., 236 str.

Zbornik radova *The Caring State and Architecture: Sites of Education and Culture in Socialist Countries*, urednica Jasna Galjer i Sanje Lončar, nastao je kao rezultat interesa za istraživanjem i razumijevanjem poveznica između arhitekture i njezine društvene svrhe unutar povijesnih,

društveno-političkih, i kulturnih okvira od socijalističkog do postsocijalističkog i suvremenog razdoblja. Praćenjem koncepta *prostornog obrata* unutar društvenih i humanističkih znanosti postavlja se cilj arhitekturne tipologije koje se presijecaju s transformativnim odnosima unutar vremena i prostora. Ovaj specifični volumen svoj fokus usmjerava na primjere višenamjenskih građevina i instituta za kulturu i prosvjetu te prostore namijenjene za andragogiju u skladu s ondašnjim potrebama društveno-kulturne produkcije. Samo korištenje, uloge te percipiranje tih građevina su se prilikom političkih i društvenih promjena značajno izmjenjivali, a potaknuti primjetnim manjkom istraživanja o grupnim tipologijama zgrada okupljeni tekstovi postavljaju širok raspon pitanja od ključnih uloga u društvenom životu do marginalizacije. Centralna je ideja ostvarivanje prijeko potrebnog kontekstualiziranja redovito zanemarenih dimenzija te se kao poželjni rezultat navodi želja za doprinosanjem redefiniranju vrijednosti i značaja periferija proizvodnje arhitektonskog znanja. Zbornik je sačinjen od predgovora urednica i devet autorskih radova koji kao cjelina žele identificirati opće sklonosti među studijama slučajeva iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Češke Republike i Mađarske. Autorice u predgovoru naglašavaju kako je uključeno istraživanje temeljeno na interdisciplinarnom pristupu koji premošćuje metodološke okvire između individualnih akademskih disciplina, a u daljnjem se iščitavanju radova samo dokazuje koliko je to bila ispravna odluka.

Arhitektica Mariann Simon u članku "Just a cog in the machinery of great cultural transformation; Buildings housing cultural institutions in Hungary between 1949 and 1990" osvrt se na političke koncepte, uredbe i rasprave narodnih prosvjetara o njihovim prostornim očekivanjima kulturnih građevina u Mađarskoj od 1949. do 1990. godine, uz analiziranje arhitektonskog utjecaja koji su navedeni imali pri stvaranju standardiziranih nacrti. Sami nazivi tih prostora za promoviranje kulture i prosvjete izmjenjivali su se u različitim povijesnim i političkim periodima što autorica detaljizira unutar rada i pokazuje kako to nisu bile samo građevine nego i značajni društveni, ideološki i kulturni koncepti. Članak polazi od komunističkog *kultúrháza* (doma kulture) 1949. godine i potpune systemske reorganizacije kulturnih institucija s namjerom centraliziranja svih kulturnih aktivnosti i obrazovanja u duhu komunizma. Nasljeđuje ga 1956. godine socijalistički *művelődési ház* (kulturni dom), zbog novonastale potrebe za odvajanjem od povijesno komunističkog naziva, gdje se uz jačanje obrazovanja i kulturne kultiviranosti radnog naroda pogled također usmjerava na ruralna, "kulturno lišena" područja (radikalna ruralna kolektivizacija). Takva ekspanzija navodi Ministarstvo građevinarstva i Ministarstvo kulture da najave zajednički natječaj za stvaranje jednostavnog ruralnog dizajna 1964. godine, te je, nakon brojnih očitih manjkavosti i problema, zaključeno da su potrebni raznoliki standardizirani dizajni kako bi se mogle zadovoljiti specifične potrebe ovisne o lokaciji, populaciji i administrativnoj hijerarhiji. *Művelődési központ* (kulturni centri) 1970-ih naznačuju novi period praćenja internacionalnih trendova kao i nove ekonomske promjene unutar Mađarske. Te promjene također stvaraju prostor za uvođenje socioloških istraživanja unutar kulture što nadalje pripomaže odluci o ostvarenju *javnog obrazovanja*, naspram prijašnjeg *narodnog obrazovanja*. Dok su kulturni centri nudili bolje kulturne, društvene i obrazovne prilike, te su se gradili prema višim standardima, također su naglasili rastuće razlike između grada i sela. Autorica rad završava slučajem sela Orgovány, gdje proučava Dom kulture otvoren 1969. godine kao jednu od najboljih arhitektonskih građevina u razdoblju od 1945. do 1970. godine.

Nadovezujući se na prethodni rad, tekst povjesničarke arhitekture Michaelae Janečkove "Culture houses in Czechoslovakia" ulazi u povijest poslijeratne Čehoslovačke, koja nastavlja s modernističkim vjerovanjem u moć kulture u obrazovanju i prosvjećivanju naroda kroz aktivnosti slobodnog vremena. Autorica sustavno i detaljno analiza konstrukciju "domova" kroz povijesno-političku sliku koja se proteže od 19. stoljeća do Drugog svjetskog rata. Prostore za kulturu financirali su i vodili oni koji su za cilj imali promovirati određene političke ili religi-

odne programe, no nisu nužno bili obvezani samo na to. Sportske organizacije, antikataličke i prokataličke prostorije bile su dokaz redovite prakse spajanja kultura, slobodnih aktivnosti i obrazovanja. Pokušaji podupiranja domova kulture od kraja Drugog svjetskog rata do 1948. godine pokazuju određenu dozu optimizma (što autorica opisuje kao tehnokratski) u smislu podjednake dostupnosti unificiranih proizvoda za sve, uključujući i samu kulturu kao i prostore njezine diseminacije. Nakon 1948. godine dolazi do potrebe za univerzalnim rješenjima koja će se graditi na razvijenoj arhitektonskoj tipologiji pri čemu se kreiraju natječaji za stvaranje standardiziranih planova izgradnje. Učestalost korištenja riječi “prosvjetljenje” počela je opadati 1960-ih što dovodi do uvođenja termina “klubovi”, koji lingvistički bolje zastupa ideje opuštanja i druženja. Nadalje, Janečkova diskutira o tranziciji, diskursu i “humanizaciji” domova kulture, o opadanju njihove popularnosti 1980-ih te o populariziranim vjerovanjima da su ustanovljeni u komunističkoj ideologiji te da služe kao podsjetnici na neka rigidnija vremena. Sagledavajući moguće perspektive za kulturnu budućnost, autorica s nadom navodi kako su mlađe generacije počele cijeniti poslijeratnu arhitekturu, i to ne samo u građevinskom smislu već i kao prostore za okupljanje zajednica.

Sanja Lončar u tekstu “Programmatic texts and understanding the socio-cultural and political dimensions of architectural typologies; The example of the book *Educational Hearths* (1943) by Croatian architect Aleksandar Freudenreich” analizira značaj programskih tekstova za razumijevanje društveno-kulturnih i političkih dimenzija višenamjenskih zgrada namijenjenih za prosvjetu i kulturu. Freudenreichovu knjigu autorica odabire zbog rijetkosti teme kojom se bavi kao i zbog samog opsega i studioznosti njegovih istraživanja, objašnjenja i stručnih preporuka, koje su nadalje obogaćene brojnim primjerima unutar gradskih i ruralnih područja. Lončar uvodi čitatelje u kontekst povijesti arhitekture Hrvatske 19. i 20. stoljeća gdje su konstrukcije svake tipologije bile intimno vezane uz društveno-kulturne prilike te su njihove funkcije bile definirane kulturnom politikom, a za čije je proučavanje neizostavan višedesetljetni rad Aleksandra Freudenreicha. Arhitektova se stručnost naglašava unutar tri područja njegova velikog osobnog interesa – arhitekture, kazališnoga rada te istraživanja i dokumentiranja seoskog pučkog graditeljstva. Freudenreichovo znanje najbolje dolazi do izražaja kada se promotre neke od njegovih zamisli poput, primjerice, one da se kompleksi trebaju arhitektonski prilagođavati karakteristikama i okolnostima lokalne sredine, da se trebaju jasno razlikovati potrebe između gradske i seoske arhitekture, da izgradnja treba biti u skladu sa zahtjevima zajednice unutar koje se gradi, da je bitno biti “osjetljiv stvaraoc” i poštovati originalne forme gradnje hrvatskih sela. Samo neki od analiziranih primjera Freudenreichova rada su njegova *Prosvjetna ognjišta* u Karlovcu (1926), *Bedenici* (1942) i *Petrinji* (1951), koja jasno prikazuju njegovo znanje o pučkoj i gradskoj arhitekturi, o karakteristikama regija i mikroregija, te sposobnost prilagodbe lokalnim okolnostima, okolišima i očekivanim građevinskim formama specifičnih područja. Autorica zaključuje kroz tumačenje Freudenreichova rada i okolnosti (kroz nekoliko državnih/političkih sustava) unutar kojih se taj rad odvijao da bi od velikog značaja bilo proučavanje radova zasebnih arhitekata koji su bili posvećeni građevinama ove tipologije te također i duža vremenska razdoblja proizvodnje. Tako bi se istražile i prepoznale ideje unutar državnih i kulturnih politika koje bi mogle ukazati na (dis)kontinuitet u idejama i praksama vezan za multifunkcionalne građevine uz poveznice između arhitektonskih tipologija i proizvodnje i društveno-kulturnih konteksta.

Lončar prati suurednica Jasna Galjer i u radu “Structuralism in socialist context: Socially engaged architecture as a space of interaction and communication” donosi komparativnu i kritičku analizu studije slučaja arhitektonskih kompleksa građenih u Zagrebu od 1950-ih do 1980-ih godina. Autorica pregledava arhitektonsku građu unutar konteksta društvenih preobrazbi i modernizacija koju se dodatno humanizira postavljajući njezine prostore u ulogu igrača

i vozila koji posjeduju ključnu ulogu u produkciji znanja i prenošenju ideja. Posebna se pažnja posvećuje komunikacijskim aspektima arhitekture. Galjer nudi pregled historiografskog okvira s naglaskom na jugoslavenski model *socijalizma s ljudskim licem* 1950-ih i 1960-ih koji se pronašao u socijalističkom konceptu grada. No sama ideja urbane utopije nije bila dovoljna za njezino ostvarenje. Autorica detaljnije raspravlja o recepciji i medijizaciji kako bi zahvatila konkretniju sliku o problemima prihvaćanja i razumijevanja željene arhitektonske tipologije, a kroz primjere izložbi (*Zagrebački salon*) koje su značajno utjecale na kreiranje historiografskog okvira. Osvrćući se na obrazovne reforme 1970-ih godina koje su sa sobom donijele potrebe za novim strategijama i modernizacijom prosvjete za odrasle, autorica raspravlja o političkoj prirodi prostora elementarnih kulturnih difuzija koristeći primjer Centra za kulturu u/na Peščenici. Završno se promatra potencijalni obrat ka strukturalizmu, koji Galjer sagledava kao ekspresiju društvenih odnosa, unutar kojeg se stvara prostor za neočekivano.

Tihomir Žiljak u tekstu "From Moša Pijade Workers' University to the Open University (Zagreb): Institutional changes, actors and public policy instruments" proučava i analizira utjecaj javnih politika na programe i korištenje zgrada Pučkog otvorenog učilišta u Zagrebu od 1961. do 2011. godine. Autorova namjera je pokazati kako su institucionalne promjene uz sve njezine pokretne dijelove utjecale na rad organizacije, njezine kulturne i prosvjetne programe te načine na koje se prostor koristio. Žiljak početno uvodi čitatelje u svoje ciljeve te identificira ključne trenutke unutar procesa promjena koji će se detaljizirati naknadno prema preodređenim sekvencama. Središnji se dio rada dijeli na tri perioda: 1961. – 1980. i izgradnja Radničkog sveučilišta Moša Pijade, 1980. – 1990. i reformacija Sveučilišta, te 1990. – 2011. i rebrendiranje u Pučko otvoreno učilište. Unutar svakog segmenta opisuju se specifični statusi objekata (neformalni, nezavisni), ključni akteri i pokretači (radnički sindikat, grad, organizacije, nacionalna vlada, političke stranke) i instrumenti korišteni za ulaganje i ostvarenje planova (zakoni, mjesni propisi, podupiranje tržišnog natjecanja, javna potpora). Analizira se koliko su ti periodi promjena bili definirani kroz financijska sredstva učilišta, podršku javnosti i učilišne pothvate za zadovoljavanje potreba svih studenata. Autor u konačnici rezimira svoje nalaze i zaključuje da je poveznica između politike i učilišne politike potvrđena na mikrorazini kao direktni rezultat političke elite i njezinih vizija o obrazovanju. Ključni igrači su također morali balansirati osobne, političke i financijske rizike, što je nažalost pokazalo da u drugi (ili osmi) plan padaju zapravo legitimni interesi za ispravno korištenje i održavanje prostora.

Šesti rad, "The Vatroslav Lisinski Concert Hall (Zagreb): An exclusive space and/or a place of diversity" muzikologinje Ane Unkić, predstavlja znamenitu kulturnu instituciju kao prostor raznolikosti usprkos raširenim vjerovanjima da je Koncertna dvorana Vatroslav Lisinski ekskluzivni prostor za elitne glazbenike i visokoobrazovane posjetioce. Autorica predstavlja kulturno-povijesnu pozadinu Zagreba (a tako i Hrvatske) prije 1950. godine kada se formalno održavanje javnih koncerata rasprostranjivalo kroz 20 lokacija. Usprkos raznolikoj ponudi, gradu Zagrebu je drastično nedostajao prostor adekvatnih proporcija koji ujedno nudi pravilnu akustiku, dovoljno veliku pozornicu za sve moguće potrebe, i također može služiti kao višenamjenski prostor za događaje koji nisu nužno isključivo glazbene prirode. Izgradnja današnje Koncertne dvorane Vatroslav Lisinski započela je 1960. kao dio urbanog razvoja grada nakon javnog natječaja za izradu nacрта 1957. godine. Zbog manjka financijskih sredstava i poplave koja je pogodila Zagreb 1964. gradnja se nažalost nije vršila po planu pa je dvorana tek 1971. godine osnovana kao samostalna ustanova. Unkić nadalje razmatra elitnu prirodu građevine, kao i društvene tenzije koje su je posljedično popratile no, kao što se može uvidjeti kasnije, dvoranski je menadžment uložio znatan trud kako bi to bio prostor raznolikosti i kulture koji je dostupan cijeloj populaciji, a ne samo "eliti". Od samog se početka pristupalo dvorani kao višenamjenskom prostoru koji uz glazbene izvedbe svih oblika također služi kao prostor za

ekranizacije filmova, opera, baletnih radova, emitiranje nogometnih utakmica koje bi komentirali značajni stručnjaci, igrači i javne osobe, te je čak više puta služio kao pozadina za televizijske emisije, marketinške kampanje i filmove. Zaključuje da je upravo zahvaljujući toj polivalentnosti prostora i programskoj raznolikosti dvorana zaslužna za povećanje standarda u proizvodnji i organizaciji kao i za opće širenje i populariziranje glazbene kulture u Zagrebu, a i u cijeloj Hrvatskoj.

S problemima društveno angažirane arhitekture i programskim transformacijama sukobljava se arhitektica i istraživačica Dragana Konstantinović u članku "From socialist welfare to capitalist (in)efficiency: The spatial transitions of the SPENS City Sports Centre (Novi Sad)". Rad se posvećuje Sportskom i poslovnom centru Vojvodina i njegovoj prostornoj i programskoj koncepciji, razvoju i korištenju kroz četiri desetljeća unutar kojih se suočavao s mnogim promjenama i posljedicama svih arhitekturnih promjena, kao i s promjenama u upravljanju koje diktiraju njegovu društvenu funkciju. Specifičan se naglasak stavlja upravo na te društvene funkcije zbog činjenice da se povijesno nije nikada promatrao samo kao sportski centar već kao *društveni objekt*. Također, autorica naglašava da je kontekst pisanja ovog rada bio neobičan zbog činjenice da je istraživački rad o Centru izuzetno fragmentiran te su znanja jako površna po pitanju ovakve unikatne tipologije. Rad pedantno bilježi sve najbitnije trenutke ove građevine, počevši sa samim gradom Novim Sadom 1970-ih prilikom obuhvatnog infrastrukturnog preuređenja i urbaniziranja. Tadašnji gradonačelnik, Jovan Dejanović, aktivno je promovirao izgradnju suvremenog sportskog objekta koji bi ispunjavao njegova obećanja o brzi za rekreaciju, razvoj mladih, socijalnu skrb i zajednički prosperitet. Obraduje se početak izgradnje, potraga za izvorom financiranja, pronalazak adekvatnog prostora (rušenje tvornice Novkabel), natječaj za dizajn koji je prolazio kroz mnoge neodlučne trenutke od strane žirija te ostvarivanje "grupnog metabolizma" ovog megaprojekta koji rezultira određenom prostornom utopijom koja iznad svega naglašava krajnju efikasnost i pragmatičnost svog korištenja (smatra se objektom *totalnog dizajna*). Sama organizacija prostora doživjela je preobrazbu 1990-ih, što je polučilo i pozitivne i negativne rezultate (održavanje javnog interesa, političke prepirke, manjak strategije za korištenje prostora, pritisci komercijalizacije itd.). Autorica zaokružuje rad razmatranjima o današnjim nejasnoćama i suprotstavljenim mišljenjima, među kojima neka zagovaraju rušenje i rekonstrukciju zbog jugoslavenskih konotacija unutar građevinske povijesti. Ipak, Konstantinović smatra da postoji prostor za raspravu o potencijalnom reprogramiranju za novi urbani period bez da se napusti originalna svrha.

Osmi rad "“Today is a gift for you, dedicate yourself to tomorrow!": Prague Castle as a space of the transformation of Czechoslovak society through education, technology, and leisure in the 1960s" predstavlja povjesničarka umjetnosti Veronika Rollová, koja promatra instituciju Praškog dvorca od njegove pozicije kao kraljevske palače do transformacije u spomenik napretka i uspjeha socijalističke Čehoslovačke. Prate se obećanja Komunističke stranke Čehoslovačke za ostvarenjem socijalizma, prikazujući državnu orijentiranost ka budućnosti 1950-ih i 1960-ih sa željama za kolektivizmom kroz narodno obrazovanje i političko angažiranje. Time nastaju nagle promjene koje moraju stvoriti rješenja za nove pristupe prema slobodnom vremenu i novim tehnološkim izazovima. Uloga Praškog dvorca prilagođavala se kroz vrijeme u ime potreba tih društveno-političkih izmjena, pa je tako dvorac služio i kao sjedište čehoslovačkog predsjednika. Autorica prati promjene u stavovima političara, umjetnika i drugih stručnjaka koji su postupno uviđali potencijal tog prostora izvan njegove uloge simbola državne moći. On bi mogao biti značajna lokacija za okupljanje javnosti koja bi sudjelovala u različitim prosvjetnim i opuštajućim aktivnostima. Rollová obraduje mnoga pitanja poput onoga koja je uloga dvorca u obrazovanju tog "novog, komunističkog naroda". Koja je povezanost rekonstrukcije mjesta s novim licima socijalizma 1960-ih? Kakve i čije su vizualne ideološke reprezentacije? Kako se

sve spomenuto povezuje s *civilizacijom rasonode* koja se očekivala 1960-ih? Koliko je uspješan bio eksperiment Doma čehoslovačke djece? Usprkos svim usponima i padovima kroz proces modernizacije i liberalizacije, autorica uviđa da je 1970-ih godina ipak izdržao interes prema utilizaciji vremena rasonode.

Posljednji rad je "Community centres in Bosnia and Herzegovina: Places of personal emancipation through social and cultural activities" doktorice arhitekture Lejle Kreševljaković, koja analizira intervjue s nekadašnjim sudionicima centara za kulturu i njihova sjećanja na događaje od perioda izraženog duha socijalističkog kolektivismu do njegova opadanja nakon raspada Jugoslavije. Socijalistički je period u Bosni i Hercegovini trajao skoro 50 godina te su se u tom vremenu odvili brojni značajni napreci na području obrazovanja i kulture. Kulturni/društveni centri (ili u drugim svojim nazivima) bili su sistemi autentičnog izražavanja kolektiviteta, predstavljali su ponos zajednice od njihove izgradnje do višedesetljetnog aktivnog korištenja. Autorica se usredotočuje na osobne priče i sjećanja sudionika jer se značaj centara kulture nalazi upravo u emotivnoj domeni društvenih vrijednosti koje su stvarali. Kroz intervjue se otkriva izuzetni entuzijizam onih koji su svjedočili i/ili sudjelovali u njihovoj izgradnji. Nadalje, same su se prostorije centara dijelile na radne, rasonodne i stambene te je socijalistička politika Jugoslavije promovirala društvene centre kao mjesta opuštanja u ime kulturnog obogaćivanja. Mnogi sudionici se s radošću prisjećaju tih građevina kao mjesta okupljanja bilo to u ime političkih rasprava, zabave, kulturnih ili prosvjetnih aktivnosti – svi su mogli pronaći nešto za sebe i za mnoge su trenuci provedeni u centrima snažno utjecali na daljnje tijekove njihovih života. Nažalost, centri su devastirani tijekom rata (1992. – 1995.) ne samo fizički nego i društveno s obzirom na to da je duh bratstva i jedinstva nestao. Iako je rat ostavio trag, po završetku rata nekadašnji sudionici i posjetitelji centara spontano su se ujedinili u popravljaju građevina, no to nije spriječilo njihovo zatvaranje. Kreševljaković zaključuje da danas kulturno obogaćivanje postoji u domeni pojedinačnih odluka, udaljeno od nekadašnjeg socijalističkog sistemskog kulturnog programiranja, no završava pozitivnom notom o tome da bi originalna emancipacijska funkcija centara mogla pronaći svoje mjesto u životima trenutne i buduće generacije.

"Cilj je bio pružiti metaperspektivu o mnoštvu reprezentacija sjećanja na specifične javne prostore iz socijalističkog razdoblja, kao što su stavovi javnosti, mijenjanje načina sjećanja, i rasprave o tome treba li te prostore sačuvati, prenamijeniti ili rastaviti i uništiti" (str. 15). Zbornik *The Caring State and Architecture: Sites of Education and Culture in Socialists Countries* upućeno prikazuje koliko bi područje o kojem je riječ moglo biti bogato kada bi se i drugi uhvatili u koštac sa zanemarenim aspektima arhitektonskog utjecaja na kreiranje društvene stvarnosti. Radove predstavljene u zborniku odlikuju znanstvenost, sistematičnost i analitičnost te odlična teorijsko-metodološka utemeljenost. Pritom se bave prostorima koje su neki od čitatelja možda i osobno doživjeli, i to ne tako davno. Iznose se nove informacije koje zapravo ne bi smjele biti toliko "nove", jer su određeni društveni, kulturni, povijesni fenomeni i situacije duboko ugrađeni u samim idejama tih građevina, te je u tom kontekstu začuđujuće *zašto* je ovo područje toliko istraživački neobrađeno. Okupljeni tekstovi nisu vođeni samo osnovnom točkom interesa koja se "odrađuje", već iscrpno približavaju nešto "zaboravljeno" te legitimno potiču na otvaranje novih pitanja. Ovaj zbornik radova apsolutno zaslužuje pronaći svoju publiku, a ni oni koji bi se mogli slučajno susresti s njim sigurno neće požaliti.

Vilma Benković

Nina Vodopivec, *Tu se ne bo nikoli več šivalo. Doživljaji izgube dela in propada tovarne*, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2021., 307 str.

Gradeći svoju znanstvenu karijeru na predanom prikupljanju priča o iskustvima gubitka rada, Nina Vodopivec dosad je ispisala značajan opus o sporj, ali neumitnoj deindustrijalizaciji na prostoru Slovenije. Vodopivec je povjesničarka rada i antropologinja deindustrijalizacije koju inače poznajemo kao autoricu *Labirinta postsocijalizma* – knjige iz, kako se sada čini, davne 2007. godine, napisane uoči velike financijske krize koja je produbila, zaoštrila i u fokus antropoloških istraživanja ponovo vratila pitanja transformacije rada i modela njegova opstanka nakon kraha ere industrijalizacije. Tom, za regionalnu znanstvenu zajednicu iznimno važnom knjigom, Vodopivec je zaokružila svoja ranija istraživanja društvenog sjećanja na socijalizam, rastakanje socijalističkog industrijskoga društva i kulture socijalističkog industrijskog rada u Sloveniji. *Labirinti* su već tada ukazali da je masovni industrijski rad u socijalizmu (i uključivanje žena u njega) bio emancipativan te da su posljedice političko-ekonomske tranzicije utjecale destruktivno na industriju tekstilnog sektora te ostavile veliki trag na nekadašnje industrijske radnice i radnike, njihove obitelji i širu zajednicu obilježenu socijalističkom industrijskom modernizacijom.

Nova knjiga, *Tu se ne bo nikoli več šivalo: doživljaji izgube dela in propada tovarne* nastavlja i nadopunjuje interese autorice u području rada i deindustrijalizacije. Knjiga je metaforički naslovljena izjavnom rečenicom koja konstatira definitivni kraj jednog tipa rada; kraj tvornice kao institucije rada, ali i svake mogućnosti da nekada, u nekoj od (boljih) budućnosti, bude moguće zamisliti novu tvornicu u kojoj će se ponovno šivati, raditi i od produktivnog rada živjeti. Naslov knjige sažima osjećaj definitivnog kraja jedne epohe te pokazuje da je iz današnje perspektive nemoguće imaginirati reindustrijalizaciju, ali i (radnički) tip društvenosti koju je kreirao modernistički zahvat socijalističke industrijalizacije. Međutim, konstatacija kojom započinje knjiga nije tek nostalgična ili bolna opservacija da su neka vremena nepovratno prošla. Riječ je, naime, o tome da je Vodopivec svojim istraživanjem ustrajala unatoč (neobično) učestalom i popularnom znanstvenom trolanju istraživanja socijalizma i postsocijalizma te je nastavila promišljati i produbljivati teme koje bi neoliberalna ekonomija i njezini nositelji rado ostavili po strani. Činjenica da je političko-ekonomska tranzicija devedesetih u regiji ubrala mnoge žrtve, kao i to da je neoliberalna ekonomija podjednako učinkovito djelovala u rezanju, sažimanju i uništavanju kulture proizvodnoga rada bez ikakvog ozbiljnog (socijalnog i ekonomskog) programa koji bi zamijenio ili ublažio posljedice deindustrijalizacije, predstavlja samo središte razmatranja u ovoj knjizi. Ona se bavi onim što ostaje, što je slabo ili nikako propitano, zanemareno, i čak neozbiljeno. To su još uvijek trajuć učinci deindustrijalizacije koji razorno djeluju kako na generaciju nekadašnjih industrijskih radnika tako i na bliske i dalje budućnosti njihovih potomaka.

Knjiga *Tu se nebo nikoli več šivalo* konceptualizirana je na intervjuima koje je autorica provela samostalno ili koje je preuzela iz različitih arhivskih i medijskih izvora. Istovremeno,

knjiga se kontekstualizira uvidima u suvremenu teorijsku produkciju u društvenim znanostima koja se bavi problemima rada, deindustrijalizacije, postindustrijskih zajednica. Organizirana je oko osam većih cjelina: "Uvod", "V proizvodnji", "Izguba dela", "Izkušnja dela in tovarne", "Vrednotenje dela", "Prekarnost", "Interpretacije propada tovarne" i "Zaključek". One predstavljaju analitički okvir svijeta deindustrijalizacije slovenskog tekstilnog sektora. Vodopivec analizu gradi tehnikom slagalice oko motiva i tema koje razaznaje u empirijskom materijalu. Knjiga je velik prilog pažljivom analitičkom kodiranju, odnosno suptilnoj i gotovo nenametljivoj antropološkoj analizi koja počiva na tradiciji utemeljene teorije, koliko i svjedočanstvo profinjenoj moći opažanja i kompozicije etnografskih vinjeta, dijelova naracija, promišljanja koji, tek u završnoj slagalici, ocrtavaju svijet deindustrijalizacije.

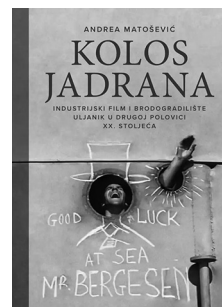
Vodopivec u svojoj knjizi kritički propituje nove neoliberalne diskurse poput: (samo)odgovornosti radnika za (svoju) (ne)zaposlenost, iznalaženje agencnosti u upravljanju karijerom; idealizacije fleksibilnog rada. Bavi se reorganizacijom rada, praćenjem produktivnosti, normama, kao i tehnološkim nazadovanjem, iscrpljivanjem radnog resursa, anksioznosti koju izazivaju novi proizvodni procesi. Kao najvažnije teme koje izranjaju iz deindustrijalizacijskog krajolika označava smanjenje plaća, povećanje opsega rada, nesudjelovanje u dijeljenju dobiti, slabljenje životnog standarda, kupovne moći, iscrpljenost, ustrašenost razvojem događaja vezanih uz opstanak tvornica, osjećaj nepovjerenja i konačno obezvrijeđenosti, osjećaj bespomoćnosti i generacijske "izgubljenosti i osuđenosti" nekadašnjih industrijskih radnika. Daleko od toga da idealizira nostalgичno prebivanje u prošlom, Vodopivec upozorava na učinke otjelovljene melankolije koja proizlazi iz teškog suočavanja s gubitkom i s njim povezanim promjenama osobnog i društvenog statusa industrijskih radnica i radnika, a koji traju i svoje posljedice iskazuju do danas.

Podnaslovi cjelina, analitičke kategorije na koje je fokus stavila Nina Vodopivec ocrtavaju jedan svijet dugog propadanja institucija, vrijednosti, ideja, praksi i procesa rada i s njima povezanih zajednica. Ako se nekad, kako je to ustvrdila Vodopivec, činilo da tranzicija ima početak i kraj, a deindustrijalizacija označava svršetak jedne tehnološko-proizvodne ere i vrste rada, koju bezbolno i brzo zamjenjuje postindustrijsko društvo, ova knjiga pokazuje da se u Sloveniji dogodilo i događa nešto drugo. Spora agonija deindustrijalizacije, koja uključuje više od nestanka tvornice te obuhvaća i propadanje svih velikih političkih, ekonomskih, kulturnih formacija koje su *nastale uz* industrijsku modernizaciju, traje zapravo iznimno dugo. Prateći je u njezinu polaganom rasplitanju, Vodopivec deindustrijalizaciju prije svega poosobljuje, daje joj lica i glasove, ali je i razumije kao obuhvatan političko-ekonomski proces. Svoje argumente o sporim ili dalekosežnim učincima deindustrijalizacije Vodopivec s pravom naslanja na uvide Sherry Lee Linkon, jedne od najpoznatijih američkih autorica koje se bave radom; teoretičarke američke književnosti, kulturologinje i suutemeljiteljice studija radničke klase, koja je skrojila ključnu postproizvodnu i postindustrijsku radnu metaforu upisujuću u nju nevidljivu, ali užasavajuću inerciju posljedica deindustrijalizacije. Bilježeći dugo trajanje raspadanja industrijske civilizacije i učinaka na industrijske zajednice, Linkon je domislila pojam "deindustrijalizacijsko vrijeme poluraspada" kojim ćemo kao znanstvenici obuhvaćati dugotrajne učinke tehnološko-proizvodnog obrata iz druge polovine 20 stoljeća. Pokazujući da ono što se događa po propasti fordističke proizvodnje i ere industrijskog rada nosi sa sobom društvenu katastrofu nepredvidivih razmjera, kakvu inače pripisujemo dugotrajnom efektu raspadanja radioaktivnih tvari, Linkon je dala novi zamah studijima deindustrijalizacije. Knjigu Nine Vodopivec treba čitati upravo u tom ključu, kao uznemirujuće podsjećanje na to da je potrebno ponovno uspostaviti vezu između "ekonomskog restrukturiranja", "transformacije rada" i nepriznate toksičnosti njihova djelovanja po zajednice rada. Vodopivec u svojim tekstovima ostvaruje jednu vrstu znanstveno-građanskog angažmana kroz prepoznavanje, prikupljanje i uvažavanje glasova

odbačenih u procesima ekonomske tranzicije. I ako se za kraj vratimo na prvu knjigu *Nine Vodopivec* kojom je pokušala oslikati svijet rada kakav je nudila socijalistička industrijska modernizacija i kakvog su ga shvaćali protagonisti tog modernizacijskog i emancipacijskog procesa, nova knjiga okrenuta je promišljanju učinaka demontaže tih procesa. Bolna, i iz boli, kritična, oštroumna i agensna, pa i politična, knjiga *Nine Vodopivec* novi je tip “spore etnografije” koja uporno znanstveno prati jednu društvenu temu. Dosljedna u njegovanju hibridnog usmenopovijesnog pristupa i kritičke antropologije inspirirane studijima radničke klase, ova se knjiga *Nine Vodopivec* treba čitati kao zagovor tema koje se potiskuje na marginu i kao analiza koja ne prikriva i ne ublažava tragedije deindustrijalizacije. Pričajući o posljedicama deindustrijalizacije glasovima radnika koji su zauvijek ostali bez posla i čije je radničke habituse zamijenila i obezvrijedila ideologija fleksibilnog, pokretljivog, ugovornog i mladog, samozapošljavajućeg izvršitelja posla, *Vodopivec* je ocrtala političko-ekonomsku tranziciju kao proces nijekanja, brisanja i zaboravljanja industrijskog građanina.

Sanja Potkonjak

**Andrea Matošević, *Kolos Jadrana.*
Industrijski film i brodogradilište
Uljanik u drugoj polovici XX. stoljeća,
Srednja Europa, Zagreb, 2023., 219. str.**

U recenzijama Chiare Bonfiglioli i Sanje Puljar D'Alessio najavljena kao knjiga koja pruža inovativno razumijevanje brodogradnje i industrijskoga filma u lokalnim i globalnim imaginarijima i koja brodogradnju stavlja u širi politički, društveni i tehnološki kontekst u kojem se oblikovala radnička kultura druge polovine dvadesetoga stoljeća, *Kolos Jadrana* Andree Matoševića još je jedna povijesno pedantna studija socijalističke kulture rada iz pera najpoznatijeg i najproduktivnijeg istarskog antropologa posvećenoga navedenoj temi.

Knjiga *Kolos Jadrana* posvećena je prikazu socijalističke modernizacije i industrijalizacije u brodogradilišnoj industriji čiji je rast, a potom i pad zabilježen propagandnim i socijalno angažiranim filmskim uradcima napravljenim u razdoblju od ranih pedesetih godina dvadesetoga stoljeća pa do dvijetisućitih. Kroz knjigu pratimo brodogradilišnu industriju kao stratešku industrijsku nišu čiji pristup radu usklađuje tehnološku ekspertizu, graditeljsko znanje, vještinu i snagu radništva, planiranje i izvedbu rada na način na koji su to radili veliki modernizacijski industrijski sistemi dvadesetoga stoljeća, pa tako i onaj socijalistički.

Kroz sedam poglavlja i tri ekskursa (tekstualne digresije kojima se proširuje fokus knjige) Matošević ocrtava pulsnu industrijsku brodogradnju koristeći se industrijskim, propagandnim i socijalno angažiranim dokumentarnim filmom.

U prvom poglavlju naslovljenom "Aspekti industrijskog filma u Hrvatskoj i Jugoslaviji: prikaz rada i radništva iz antropološke perspektive" otvara se rasprava o poziciji industrijskog i propagandnog filma kao žanra koji se razvijao paralelno s inače snažnijom i poznatijom strujom jugoslavenske igranofilmske industrije. S jedne strane podvrednovan u odnosu na važne igrane produkcije i projekte, industrijski i propagandni film o brodogradnji koristi se kao alat, pokazuje Matošević, dokumentiranja i veličanja tehnološkog i industrijskog razvoja nove države i njezinih radnih uspjeha. U tom će poglavlju Matošević staviti u suodnos filmske žurnale o brodogradnji i širi kompleks jugoslavenske filmske produkcije koja tematizira industrijski rad i radnike. S jedne strane, ti će radovi vizualno pothranjivati industrijsku estetiku rada, maskulinu ljepotu, fizičku snagu i rad kao fizičku borbu, apstraktnu skulpturalnost snažnog i radnom izgrađenog muškog tijela, odnosno rad kao individualni doseg i pregnuće pojedinca. Spektakulariziran i homoerotskom estetskom fantazijom gotovo lišen patnje rada, industrijski je radnik kao filmski motiv u ranim filmovima prikazan pomoću postupka socijalističke kalokagatije. Ostvarenje je jedinstva monumentalne ideje u monumentalnom tijelu. To će poglavlje naznačiti još nekoliko problemskih čvorišta industrijskoga rada kojih će se Matošević približe dotaknuti kroz filmsko-antropološke analize. Od filma *Devaluacija jednog osmjeha* iz 1967. godine, Vojdraga Berčića, koji tematizira nesretnu sudbinu Arifa Heralića, svejugoslavenskog junaka rada poznatijeg kao lice s "hiljadarke"; preko Škantinog *Prvog padeža – čovjeka* (1964), koji će simbolički osnaživati unesrećenog rudara Stjepana Kralja u borbi protiv administrativne ravnodušnosti vlastite uprave, do prikaza života Smilje Glavaš, socijalističke kraljice rada i majke socijalističkog potomstva, u prikazu beskrajnog ženskog radnog dana koji se proteže kao u istoimenom Golikovu filmu *Od 3 do 22* – Matošević promišlja tjeskobne filmske portrete i sudbine skrivene iza kolektivnog uspjeha socijalističke industrijske modernizacije. Analiza naličja industrijskoga rada, njegova tamna strana koju dokumentarizam ocrtava kroz konflikte uprave i radnika, dane bez kraja za radnu ženu, fizički iznurujuće uvjete rada zbog kojih se gubi zdravlje i propušta mladost – donosi specifičnu antipropagandnu i kritičku priču o ideologiji entuzijazmom prožetog rada koji je izgradio socijalizam.

Knjiga *Kolos Jadrana* najavljuje se uvodnom cjelinom kao knjiga o brodogradnji i kontekstu kulture industrijskog rada u socijalizmu, ali i specifičnije knjiga o "Uljaniku kroz filmske slike".

Drugo je poglavlje ono u kojem započinje bavljenje filmskim krajolikom Pule i Uljanika. Tu se promišljaju filmovi *Doviđenja u Puli* Mladena Fermana iz 1961. godine koji zračnim kadrovima grada Pule, pulskoga zaljeva smještaju brodogradilište u širi urbani kontekst, potom film Hrvoja Sarića iz davne 1947. godine koji evidentira višekratno razaranje grada Pule savezničkim avionskim bombardiranjem iz 1944. i 1945., kao i obnovu Pule dvije godine nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Taj superkratki uradak spomenut će i radnike brodogradilišta Scoglio Olivi, preteče Uljanika, zbog čega postaje dio filmskog opovješćivanja istarske i pulske brodogradnje. Promo-film *Naša brodogradilišta i brodograđevna industrija* iz 1950-ih ovjekovječuje pulsko brodogradilište i izvlačenje brodice Galeb, koja će u u godinama koje slijede postati metonimija za Titovu plutajuću politiku nesvrstavanja. Uljanik će se pojaviti nakratko i u reportažnoj vinjeti novogodišnje emisije na staro ljeto 1974. godine, pokazuje Matošević, u kojoj će, osim kavanskog života pulskih radnika, biti prikazana i filmska sekvenca rada na brodu Berge Istra.

Treće poglavlje "Kratka forma i visoka politika: filmske novosti" dovodi nas do teme filmskih žurnala i brodogradnje. Matošević će filmske novosti i mjesečne preglede, vizualnu žurnalistiku prvih dvadeset godina poraća interpretirati kao važan način reprodukcije socijalističkog industrijskog razvoja. Namijenjene onodobnoj, vizualnih poticaja gladnoj predtelevizijskoj publici, u eri kinematografske dominacije vizualnim imaginarijima, slike uspjeha socijalističke brodogradnje (ali i politike, društvenog razvoja, kulture, sporta, diplomacije) donijet će i par trajnih zapisa Uljanikove socijalističke preobrazbe u jedno od najvećih jugoslavenskih brodogradilišta. Žurnal

posvećen Hruščovljevu boravku u Jugoslaviji (39/1956), posjet premijera Trinidada i Tobaga Jugoslaviji (16/1964), bilješka o predsjedniku Numeiriju na Brionima (29/1970) ili predsjedniku Ugande u Jugoslaviji (17/1976), postali su vizualno dokumentirani diplomatsko-politički susreti kao filmskim medijem ovjekovječen dokaz ekonomskog i tehnološkog uspjeha jugoslavenskog i pulskog brodogradilišog umijeća. Jugoslavenski industrijski modernitet ovim je filmovima podcrtavan, osnaživan i oblikovan, kako Matošević primjećuje, za domaće radne kinopublike.

Ekskurs 1 – “Jugoatlantik – film na brodu”, slijedi treće poglavlje i stoji kao posveta Jugoslavenskoj atlantskoj floti tunolovaca koja je izrasla iz jugoslavenske privredne strategije ekstenzivnog komercijalnog ribarenja na velike ribe u Atlantiku pri obalama zapadne Afrike. Tri pronađena, od ukupno četiri snimljena, kratka dokumentarna filma Branka Marjanovića iz kasnih šezdesetih prate plovidbu i komercijalni tunolov na brodovima pulskog brodogradilišta Crvena Zvijezda nazvanima Jugoatlantik.

U četvrtom poglavlju “Jadranbrod – Uljanik u brodogradilišnom kontekstu” promišljaju se vizualni brodogradilišne industrije 70-ih godina dvadesetoga stoljeća. U tom je poglavlju Matošević naznačio pomak u filmskoj reprezentaciji brodogradilišne industrije pokazavši da se industrijsko-propagandni film kreće prema anonimizaciji brodogradilišnog lokaliteta te univerzalizaciji brodogradilišta. Ti se filmski uradci, namijenjeni propagandnim odjelima jugoslavenske diplomatske i privredne birokracije, brodogradilištima koriste kao scenografijom kojom ocrtavaju tehnološki optimizam i znanstveni pristup jugoslavenske brodogradnje.

“Besa – Uljanikova domaća majstorija”, u Ekskursu 2, u kratkom predahu od industrijske brodogradnje, odvest će nas na put izgradnje Bese, prekooceanskog jedrenjaka, izgrađenog za putopisca i moreplovca Jožu Horvata s kojim je ovaj jugoslavenski moreplovac, u dvogodišnjoj pustolovini, oplovio svijet. Besinim ulaskom u putopisnu književnost i vrjednovanjem Horvatova brodskega dnevnika otvoren je prostor da se Uljanik, kao mjesto izgradnje toga jedrenjaka, još jednom smjesti u žanr malo drugačijeg, ali kao i u slučaju filмова, umjetnošću posredovanog sjećanja na socijalističku brodogradnju.

“Navozi moderniteta – prelazak iz šezdesetih u sedamdesete godine”, peto je poglavlje koje prati graditeljsku ekspanziju Uljanika i seriju tehnološko-graditeljskih postignuća uljanikovih radnika. Brodogradilište gigant, kako nam kazuje Matošević, Uljanik će tih godina dobiti svoje prve poslove izgradnje gigantskih brodova nosivosti skoro 90 000 tona. Tehnološko čudo izvedbe mamut-brodova, nastalih spajanjem dvaju dijelova broda na plutajućim morskim navozima, prometnut će Uljanik u jedinstveno brodogradilište u svjetskim razmjerima. Brodovi-mamuti ostat će ovjekovječeni u trima filmskim dugometražnim uradcima: *Berge Istria* (r. Fran Vodopivec), *Kolos s Jadrana* (r. Darko Vizeka) i *Pulski navozi* (r. Branko Bauer). Ti su filmovi najvažniji dokumentarni svjedoci 70-ih godina pulske brodogradnje u Uljaniku. Analizirajući filmske izvore, Matošević pokazuje da je uljanička industrija proizvela različite industrijske krajolike Pule koji su filmski sjajno predstavljeni u specifičnom zvučnom krajoliku Uljanika.

Pretposljednje i šesto poglavlje “Tehnička događajnica bez intime: Kolos s Jadrana i Berge Istra” vraća Matoševićev interes ka radnom procesu, odnosno onom dijelu Uljanikove povijesti u kojem se dogodila transformacija toga brodogradilišta i njegovo pozicioniranje u jugoslavenski i svjetski brodograditeljski panteon.

Kroz posljednji i treći Ekskurs, nazvan “Antropomorfizam brodova: ritam rada i buka na navozima”, teorijski se osnažujemo analizom industrijskih filмова snimljenih diljem onodobne Europe. Pet izabranih i analiziranih filмова koji tematiziraju brodogradilišta kao mjesta rada i nastanka broda snimljeno je u periodu od 1935. pa do 1974. godine. Matošević u njemu dovodi u vezu brodogradnju i industrijski modernitet, posvećuje se temi radne svakodnevice,

ali i diskurzivnom očovječenju broda koji postaje čovjeku-nalik; objekt o kojem se priča kao o živom biću, onome koji se poput čovjeka rađa, živi i stari, odnosno umire.

Završno je poglavlje ono naslovljeno “Radnička intima bez događajnice: Godine hrđe”, prema istoimenom filmu pulskog redatelja Andreja Korovljeva koji je snimljen tijekom 1999./2000. godine. U podcjelinama “Mi i oni” i “Tegobna svakodnevnica” Matošević ocrtava novu sliku Uljanika iz 2000-ih u kojoj brodogradilišta i brodograditelji dijele sudbinu propadanja i poraza. Filmsko snimanje brodogradilišta, kako primjećuje Matošević, kao otuđujućeg, poništavajućeg mjesta u kojem nije ostalo prostora za veselje i rad, za koje su dane godine, uloženo zdravlje i znanje, u *Godinama hrđe* mjesto je brige zbog prekarne radne pozicije, radne nesigurnosti, potplaćenosti rada i radnog poniženja. Kritički dokumentarizam Andreja Korovljeva, tvrdi Matošević, u najboljoj maniri socijalističkog angažiranog socijalnog filma portretira rastakanje ponosne radničke klase i nastanak nove klase, otuđenog i ojađenog tranzicijskog radnika, ljudi koji su revolucionarnu crvenu boju rada zamijenili bojom hrđe.

Zaključno je poglavlje knjige Andree Matoševića sumiralo uvide o filmskoj biografiji Uljanika i istarske brodogradnje. Empirijski i teorijski podjednako impresivna, knjiga *Kolos Jadrana* pokazuje da je filmska građa neobično važan dio teorijskog promišljanja o socijalističkoj industriji. Vizualni materijali korišteni u ovoj knjizi u život vraćaju i vrjednuju ideju o socijalističkoj brodogradnji kao dijelu globalnog industrijskog moderniteta. No tek Matoševićev analitički precizan i kreativan antropološki postupak pregovaranja i dijaloga s industrijskim filmskim predlošcima, kao i način oblikovanja knjige, omogućava nam da shvatimo kako je industrijski film sudjelovao u stvaranju sociotehnološkog imaginarija jugoslavenske socijalističke brodogradnje i posredno, ali ne manje važno, vizualnog industrijskog i brodogradilišnog krajolika Pule.

Sanja Potkonjak

Pioniri maleni. Crtice iz života pionira kroz zbirke Hrvatskoga školskog muzeja, autorica izložbe Kristina Gverić, Školski muzej, Zagreb, 2024.

Izložba *Pioniri maleni: crtice iz života pionira kroz zbirke Hrvatskoga školskog muzeja* otvorena je u siječnju 2024. godine u trenutnom galerijskom prostoru spomenutog muzeja na adresi Hebrangova 5 u Zagrebu. Nastala je kao rezultat prvog detaljnijeg istraživanja građe Hrvatskog školskog muzeja koje je tematski vezano uz razdoblje jugoslavenskog socijalizma. Povod tome bila je i nedavna osamdeseta obljetnica osnutka Demokratske Federativne Jugoslavije, 29. studenog 1943. godine. Autorica je izložbe viša kustosica Kristina Gverić, koja je kroz kontekst kulture sjećanja uspjela dočarati isječak povijesti kroz perspektivu djeteta, uz širi prikaz ideologije koja je sveprisutna u društvenim organizacijama i političkom ustrojstvu tog doba.

Izložbom su objedinjeni učenički radovi, bilježnice, zadaćnice, stvaralaštvo, likovni i literarni radovi, uz fotografije, razglednice, udžbenike, školske listove, čitanke, igračke, školsku opremu,

knjižnu građu i arhivsko gradivo iz nekoliko zbirki (Pedagoška knjižnica Davorina Trstenjaka, Arhivska zbirka, Zbirka nastavnih sredstava i pomagala, Zbirka radova učenika i nastavnika, Zbirka udžbenika i priručnika, Zbirka učeničkih i školskih listova, Zbirka školske opreme i predmeta, Zbirka igračaka, Knjiga evidencije o izložbama, Medijateka, Zbirka fotografija, Zbirka razglednica i slikovnog tiska) (Gverić 2024: 131).

Respektabilan broj od 558 predmeta u kataloškom popisu sam po sebi sugerira obimnost građe te poučne spoznaje o školovanju i odrastanju današnjih roditelja, baka i djedova mlađim generacijama kojima su informacije o tom vremenu gotovo neznane i teško shvatljive. Kod onih koji se sjećaju toga vremena izložba će probuditi nostalgiju, a onima koji ne znaju gotovo ništa o toj epohi dat će sažeti portret prepun zanimljivih crtica o tome kako su djeca, ne tako davno, provodila svoje djetinjstvo.

Paralela s drugim povijesnim vremenima ukazuje na neprocjenjivost oblikovanja najmlađih generacija i presudnu važnost u kreiranju političkih rituala i razvoja državnog ustrojstva, bez obzira na ideologije. Pioniri, organizacija koja je pripremana za participaciju u društveno-političkom bivanju socijalističkog čovjeka, formirala je socijalistički personalitet djeci u dobi od sedam do četrnaest godina. Savez pionira evidentan je primjer jednog od političkih rituala koji su bili esencijalni u recepciji simboličkih akcija, ceremonija i ponašanja s ciljem etabliranja, ojačanja i legitimizacije, tada nove, države (Duda 2015: 104).

Konceptija izložbe podijeljena je u tri segmenta: Crtice iz života pionira kroz zbirke Hrvatskog školskog muzeja (unutar kojega su predstavljene neke od pionirskih akcija i aktivnosti), Kalendar likovnih i literarnih radova jednoga pionira tijekom školske godine i Snimka jednoga školskog dana kao nagovještaj kraja.

U osamnaest crtica prvog dijela izložbe dan je kratki pregled povijesti jednog djetinjstva u kojem je ispisan osvrt socijalističkog odgoja djece. Teme koje obrađuje ovaj segment donosi rezimiran dijagram pionira u NOB-u i El Shattu. Pojašnjenje organizacijske strukture pionirske zajednice otkriva različite zadatke i odgovornosti razreda. Slobodno vrijeme djece i učenika u drugoj polovici 20. stoljeća upućuje na mijenjanje i prilagođavanje promjenama i stavovima unutar 45 godina trajanja spomenute organizacije, dok iduća jedinica, "Lik pionira – budući socijalistički čovjek" pojašnjava leksikografsko predočenje što je riječ "pionir", koja je postala sinonim za "dijete". Obred primanja u organizaciju s naglaskom svečanog tona pojašnjavaju fotografije i učenički radovi koji su historijske bilješke o značaju tih proslava u dječjoj memoriji.

Svakako najpoznatiji simbol bila je pionirska štafeta koja se održavala sve do 1987. godine. Izloženi primjerci štafeta, karta Štafeta pionira Hrvatske iz 1959. godine i razne fotografije s proslava aspekti su prezentirane građe. Sadnja "88 stabala za druga Tita" bila je akcija davanja počasti i slavljenja predsjednika, obilježavajući njegovih 88 godina života. Navedeni motiv najbolje su ilustrirali proučeni likovni radovi. Još jedna od inicijativa, "Moj zavičaj u NOB-i", imala je zadaću istraživanja i očuvanja uspomena iz vremena NOB-a te je najbolje dokumentirana likovnim radovima kao zornim prikazima učeničke kreativnosti.

Igra kao dio slobodnog vremena imala je značajan udio individualne zabave, ali s aneksiranom misijom društvene integracije. Učenički radovi dočaravaju tipične dječje igre, nogomet i gumi-gumi, a posebno je zanimljiv i didaktički komplet igračaka naziva Pionir. U segmentu "Fiskultura" prikazane su razne organizirane aktivnosti, ovjekovječene likovnim radovima i fotografijama. Empatija je poticana pomaganjem u zajednici kroz ekološke, humanitarne akcije, volonterski rad, edukaciju i prevenciju, razna kulturna događanja i socijalnu podršku. Evidentna su potkrepa zidne novine kao primjer svega navedenoga. U dijelu izložbe koji se bavi proizvodnim radom u sklopu tehničke kulture i književne propagande (časopisi, književnost, Lovrak i pioniri, enciklopedije) popisuju se najpopularniji segmenti izloženih književnih izdanja i fotografija.

Televizijski i radijski program s ciljem povezivanja zabave i obrazovanja sadržajem za najmlađe, poput iznimno popularne emisije *Mendo i Slavica* koja se emitirala na TV Zagreb od 1958. do 1965. godine, sljeduje mikrotemat pionirskih aktivnosti. Posljednji dio prvog dijela izložbe posvećen je odjeći, koja je odražavala ideologiju i društvenu vrijednost tog perioda. Izloženi primjerci pionirskih kapa, marama, školskih kuta te trikoa ukazuju na uvelike isticanu jednakost među djecom.

Drugi dio izložbe skica je kalendara likovnih i literarnih radova pionira tijekom godine. Kako je naglasila Dunja Rihtman-Auguštin, kontroliranje vremena bilo je neophodno kako bi se procesuirali i uspostavljali ritmovi života (Rihtman-Auguštin 1992: 33). Pionirska je godina započinjala u rujnu, početkom školske godine. U tom mjesecu obilježavao se Dan pomorstva i Dan Jugoslavenske ratne mornarice (10. rujna), Dječji tjedan bio je u prvom tjednu listopada, a Dan Republike 29. studenog i tada su djeca bila primana u pionire. Dan Jugoslavenske narodne armije padao je 22. prosinca, a Dan dječje radosti devet dana kasnije. Posljednji praznik bila je Nova godina i tada bi završavao jedan ciklus te bi djeca bila preusmjeravana prema prirodi, uživajući u zimskog vremenu i njegovim radostima.

Dan žena, poznatiji kao "Osmi mart", bio je veoma popularan, a u zbirkama muzeja najviše se sačuvano sastavaka i crteža posvećenih majkama. Dan omladinskih radnih akcija, kojim se isticala važnost radnih akcija u socijalističkoj Jugoslaviji, obilježavan je prvog travnja. U sličnu, proljetnu skupinu praznika spadao je i Pozdrav proljeću, koji je padao u ožujak ili travanj. Značajan je bio prvi svibnja, Praznik rada, povodom kojega su učenici bili aktivno uključivani u svečanosti literarnim ili likovnim radovima te priredbama. Dan mladosti bio je državni praznik koji se svake godine obilježavao 25. svibnja (Duda 2015: 195), a slavio je ulogu mladih u izgradnji socijalističkog društva. Već spomenuta štafeta koja se predavala Josipu Brozu Titu u Beogradu bila je kruna cijelog događanja, a pripreme su trajale nekoliko mjeseci, najčešće od ožujka do svibnja. S tim praznikom bližio se kraj školske godine te su započinjale pripreme za ljeto, koje su djeca često provodila u ljetovalištima i odmaralištima.

Finalni dio izložbe čini film Siniše Glavaševića nastao 8. lipnja 1989. godine u Eksperimentalnoj osnovnoj školi "Ivan Goran Kovačić" u Vukovaru. Predmeti koji su snimani u filmu izloženi su te služe kao ključni dijelovi povijesti toga vremena.

Izložba je u vizualnom kontekstu određena u nekoliko segmenata. Konceptijski je podijeljena u tri prostora, na zidovima su tapete s tekstom i dvodimenzionalnom građom, a njih prate vitrine u kojima je izložena trodimenzionalna građa. Popunjavanje prostora osobito je uspješno izvedeno prikazom pionira na kapafiksnu te izvana odaje dojam kako su i sami pioniri vodiči koji dočekuju posjetitelje. S obzirom na cijeli postav, izložba može biti i gostujuća i prilagođena gotovo svakom prostoru, što je njezina dodatna kvaliteta. Bogat katalog kojim je popraćena strukturiran je jasno i egzaktno, a namijenjen je svim dobnim skupinama. Oni mlađi sa zanimanjem će gledati dječje uratke, a oni željni historiografskih fakata posegnut će u tekst koji prošlost osvjetljava novim informacijama, ali i potiče sjećanja koja su, moguće, uvelike zaboravljena.

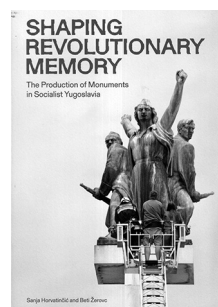
Veduta ovoga rada mahom je nepoznanica mlađim generacijama te je stoga nesumnjiva edukativna nužnost istraživanja bivše države, koja je, s vremenskim odmakom, sada već pomalo i zaboravljena. Ova je izložba sveobuhvatan istraživački rad koji jasno i strukturirano ukazuje na društvenu povijest koja je sve do unazad nekoliko godina bila zanemarivana te ujedno potiče i na njezina buduća istraživanja.

Marijana Dragičević

LITERATURA

- Duda, Igor. 2015. *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*. Zagreb, Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Gverić, Kristina. 2024. *Pioniri maleni. Crtice iz života pionira kroz zbirke Hrvatskoga školskog muzeja*. Zagreb: Hrvatski školski muzej.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1992. "O konstrukciji tradicije u naše dane. Ritual, simboli i konotacije vremena". *Narodna umjetnost* 29/1: 25–43.

Shaping Revolutionary Memory. The Production of Monuments in Socialist Yugoslavia, ur. Sanja Horvatinčić i Beti Žerovc, Igor Zabel Association for Culture and Theory i Archive Books, Ljubljana, Berlin, 2023., 421 str.

Jugoslavenski spomenici posvećeni narodnooslobodilačkoj borbi u posljednje vrijeme okupiraju pažnju široke javnosti. Taj trend prati i obnovljeni znanstveni interes koji je prema spomenicima usmjeren u knjizi *Oblikovanje revolucionarnog sjećanja: proizvodnja spomenika u socijalističkoj Jugoslaviji*. Njome će se ponovno sustavno progovoriti o doskora zanemarenim pitanjima o tome kako promišljati, valorizirati te kontekstualizirati kulturno nasljeđe socijalizma. Naime, kritička promišljanja socijalističke memorijalne produkcije i praksi, kako naglašavaju urednice toga voluminoznog zbornika Sanja Horvatinčić i Beti Žerovc, proizlaze iz potrebe da se jugoslavenska revolucionarna umjetnost sustavno propita iz novih pozicija, multidisciplinarno i s vremenskim odmakom. Knjiga okuplja autore iz niza znanstvenih polja: od povijesti umjetnosti, arhitekture, filozofije, kulturnih studija, društvenog sjećanja i feminizma te povijesti jugoistočne Europe. Usredotočena je na uvjete nastanka, procese proizvodnje, društvenu recepciju jugoslavenske memorijalne produkcije nastale od 1945. do kasnih 80-ih godina dvadesetoga stoljeća, ali prati i najnoviji, "drugi život" spomenika u 21. stojeću. Radi se o zbirci tekstova koja akademski precizno i kritički utemeljeno vrednuje i kontekstualizira spomeničku infrastrukturu socijalističkoga društvenog pamćenja i kulturnoga sjećanja.

Autori priloga u zborniku osvrnuli su se na niz tema: pristupe društvenom pamćenju kroz politike i strategije spomeničke produkcije, ključne aktere u spomeničkoj produkciji, genealogije javnih i komemorativnih spomenika na tlu Jugoslavije od kraja 19. stoljeća, prakse vezane uz kulturu sjećanja i politike pamćenja, suvremeno i globalno popularno-kulturno preuzimanje i poigravanje značenjima monumentalnih spomenika, individualno umjetničko autorstvo i kolektivno autorstvo te prakse sukreacije, dominaciju tzv. autorskih genija estetikom komemorativnog krajolika u Jugoslaviji, odnosno vernakularne interpelacije u oblikovanju memorijalnih objekata koje izrastaju iz neposredne, lokalne komemorativne tradicije i prakse.

Propitujući spomenike revoluciji kao dio memorijalne infrastrukture jugoslavenskog socijalizma, zbornik započinje tekstem Sanje Horvatinčić i Beti Žerovc naslovljenim "Jugoslavenski spomenici posvećeni antifašističkom otporu, narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji – uvod". Njime se problemski povezuju tekstovi zbornika i organiziraju oko namjere da se javna umjetnost socijalizma, točnije "nasljeđe" javne umjetnosti socijalizma, politički, društveno i kulturno historizira i kritički propita suvremenim alatima. Naslijeđena memorijalna infrastruktura tretira se kao tema koja je u dužem periodu bila izvan znanstvenog interesa, ostavljena po strani, ali istovremeno u središtu (divlje) interpretacije i preuzimanja.

Tekstovi zbornika organizirani su kronološkom logikom izlaganja teme, pa tako Beti Žerovc u prvom tekstu prati politike oblikovanja javnih spomenika u prostoru gradskih trgova od kraja Habsburške monarhije do sredine 20. stoljeća otvarajući pitanja o tome kako se i kojim temama strukturira polje javne spomeničke umjetnosti. Žerovc pokazuje da su javni prostori većinom institucionalne arene u kojima se umjetnički tematiziraju ključne društvene teme te da su javni spomenici polako postajali dio urbanog inventara koji isti taj prostor strukturiraju značjenjski i vizualno, kao formalne i institucionalne geste, odnosno produžeci države i crkve.

Odnosnom politike i kulture u svojem tekstu bavi se Ljiljana Kolečnik minuciozno predstavljajući promjene u modelima administriranja socijalističke kulture od 1945. do devedesetih godina 20. stoljeća pokazujući da se upravljanje kulturom razvijalo od centraliziranog propagandnog modela umjetnosti preko decentraliziranih i samoupravnih modela pa sve do dezintegracije državnog administriranja kulture i fragmentiranih praksi pod kraj Jugoslavije. Analizom državnih i regionalnih institucija, Kolečnik rastvara sistem složene tehno-administrativne infrastrukture koja je organizirala umjetničko-kulturni krajolik Jugoslavije.

Sjećanje odozdo i otkrivanje lokalnih praksi u oblikovanju ratnih spomenika evocirano je u radu njemačke povjesničarke Heike Karge. Rad se bavi ulogom Saveza boraca narodnooslobodilačkog pokreta u kreiranju spomeničkog, postrevolucionarnog, krajolika, ali i nemogućnošću da se apsolutno kontrolira, centralno propiše i imaginira jedinstveno spomen-obilježje koje ne bi bilo interpelirano lokalnim komemorativnim praksama i estetskim rješenjima. Sanja Horvatinčić u svojem tekstu o strategijama stvaranja spomenika u socijalističkoj Jugoslaviji pristupa temi revolucionarnih spomenika kroz koncept "narativnog", promišljajući spomenik kao "pripovjedni alat" te koncept "ponovnog uprizorenja". Pomoću njih propituje potencijal spomenika da čitljivo i razumljivo reminisciraju događaje koje "evociraju" i "komemoriraju". Horvatinčić problematizira komunikacijsku nemoć monumentalnih apstraktnih spomenika i njihovu (ne)svrhovitost za lokalne komemorativne zajednice. Postavljajući u suodnos monumentalno i vernakularno, spomenici su za Horvatinčić pokazatelj prijedora konceptualizacija memorijalne infrastrukture u kojoj se natječu horizont politike pamćenja i vernakularni horizont kulture sjećanja, koji je detektiran kao nevidljiv ili samo zanemaren dio memorijalne infrastrukture socijalizma.

Pitanjima kako adresirati spomenike kao mjesta patnje bavi se Sabina Tanović, zahvaćajući probleme i pitanja poput onih kako antimonumentalizirati patnju, koji su učinci monumentalnih poriva arhitektonske umjetnosti. Ona će postaviti pitanja o tome kako psihološki djeluju spomenici nadljudskih mjera, pokazujući da je njihova izvaniskustvena i zastrašujuća prostorna skala deintimizirala kulturne prakse sjećanja.

Središnji dio zbornika donosi zanimljiv i obuhvatan fotoesej Sanje Horvatinčić i Beti Žerovc koji omogućava vizualno suočavanje s heterogenošću jugoslavenske memorijalne produkcije. On pokazuje da je memorijalna infrastruktura uključivala primjere od akademskog realizma, tradicionalnih i vernakularnih memorijalnih formi do apstraktnog brutalizama, odnosno programatske uratke socrealizma, kao i radove visoke autorske umjetničke produkcije, ali i lokalne i amaterske memorijalne izričaje.

Hibridnosti i konceptualnoj inovativnosti zbornika pridonosi i objava razgovora urednica s teoretičarkom i kritičarkom suvremene umjetnosti Bojanom Pejić o politikama rodne reprezentacije i oprostorenju politika moći u jugoslavenskoj umjetnosti posvećenoj revoluciji. Razgovor reflektira dva važna koncepta koje je razvila Pejić: onaj "ikonsfere" te koncept "komunističkog tijela". Pejić kroz njih oblikuje vlastito feminističko kritičko čitanje odnosa umjetnosti i ideologije u Jugoslaviji, odnosno načina na koji vizualni režimi oblikuju (imaginiraju i predstavljaju) prisutnost ženskog i žene u jugoslavenskoj memorijalnoj diskurzivnoj zoni.

U aktivnu konfrontaciju s univerzalizirajućim modernističkim nasiljem nad (umjetničkom) interpretacijom revolucije ulazi posljednji test Sanje Horvatinčić koji se temelji na kritičkom promišljanju dominantnih oblika autorstva spomenika i propitivanju toga koliko je socijalistička memorijalna politika otvarala mogućnost za oblikovanje komunalnog i vernakularnog umjetničkog sjećanja i s njim u vezi materijalizacije i praksi sjećanja odozdo. Taj tekst donosi razmatranja o društvenoj odgovornosti umjetnosti, posredovanju individualnih, intimnih i lokalnih iskustava u umjetničkoj produkciji, gniježđenju amaterskog i neformalnog u visokoformaliziran i kontroliran vizualni režim revolucije, narodnooslobodilačke borbe i antifašizma, kao i velike teme opovješćivanja ženske uloge i autorskog angažmana u oblikovanju memorijalne infrastrukture socijalizma. Pitanje tko je oblikovao vizualne registre sjećanja, koje je postavila Horvatinčić, nadopunjuje se pitanjem kako se sjećati Marije Đorđević, koja u svojem prilogu ukazuje na dva dominantna tipa komemoracija i praksi pamćenja/sjećanja. Gradeći prilog oko razlikovanja službene i intimne komemoracije, Đorđević se fokusira na komemorativne činove kao dionike mreže memorijalne infrastrukture. Đorđević naglašava kohezijsku ulogu komemoracija kao društvenog događaja koji omogućava materijalizaciju dijeljenog iskustva prošlosti i povezivanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. S tim u vezi pomno razrađuje jugoslavenski memorijalni krajolik kroz tri studije slučaja kao primjere komemorativnih praksi štovanja hrabrosti, praksi štovanja žrtve i praksi štovanja kontinuiteta.

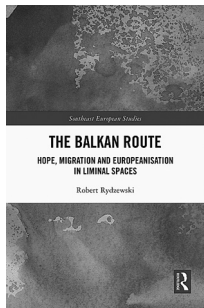
Zaokružujući priču o oblikovanju revolucionarnog sjećanja, dva posljednja priloga u zborniku, koje su napisali Vladimir Kulić i Beti Žerovc, o spomenicima progovaraju iz perspektive dvijetisućitih. Kulić u tekst kreće postavljajući pitanje o novim oblicima orijentalizacije Balkana i kritičkim čitanjem medijske eksploatacije monumentalnih spomenika revoluciji. U dekontekstualizaciji, egzotizaciji i komercijalizaciji jugoslavenskih spomenika revoluciji Kulić prepoznaje mehanizme odrugovljenja koje koristi nova generacija orijentalističkog ekskursa o Balkanu.

Zbornik zatvara provokativna misao Beti Žerovc o tome može li se visoki modernizam jugoslavenskih spomenika revoluciji tretirati kao kapitalistički trojanski konj u socijalizmu. Vraćajući se pitanju o tome što čini društvenu dimenziju spomenika, Žerovc kritično konstatira nemoć apstraktne monumentalnosti da komunicira i, u komemorativnu infrastrukturu, smisleno i održivo uključuje svoje komemorativne zajednice. Žerovc se stoga pita kome su služili i koga su apelirali socijalistički spomenici.

Oblikovanje revolucionarnog sjećanja zbornik je radova u cijelosti objavljen na engleskom jeziku. Ta je odluka dio nakladničke strategije koja pokazuje da nije namijenjen isključivo komunikaciji sa znanstvenim zajednicama matičnih zemalja nekadašnje Socijalističke Federativne Republike već, čini se, ponajviše globalnoj publici. Iako su mu u fokusu ponajprije monumentalni spomenici socijalističkoj revoluciji, antifašističkom otporu i narodnooslobodilačkoj borbi, koji publiku privlače svojim estetskim odlikama, monumentalnošću, ideološkim kontekstom nastanka, ovaj zbornik progovara o različitim tipovima spomenika i spomeničkih rješenja i time ruši mit o "spomeniku revoluciji". On se bavi administrativnim, političkim i društvenim kontekstom nastanka i upotrebe spomenika kao i nastavkom (društvena) života spomenika nakon devedesetih. Socijalistički spomenici revoluciji pripadaju, pokazuje ovaj zbornik, memo-

rijalnoj infrastrukturi koju je značenjski ispisala politika umjetnosti druge polovice 20. stoljeća u Jugoslaviji. Njihova je važnost ovdje sagledana i kroz polje praksi koje su se događale oko spomenika, a koje su bile konstitutivne za oblikovanje iskustva socijalističke zajednice. Na kraju, zbornik pokazuje da su spomenici revoluciji afektivni kulturni objekti čija su značenja kao i materija pregovornjiva i propadljiva. Ta obilježja omogućavaju da ih se kontinuirano pre/označuje i praksama smješta i izmješta iz komemorativnog u komercijalno, iz formalnog u neformalno, iz političkog u nepolitičko, iz visoke u popularnu kulturu, iz ideološki fiksiranog u otvoreno za interpretaciju, iz javnog u intimno.

Sanja Potkonjak

Robert Rydzewski, *The Balkan Route. Hope, Migration and Europeanisation in Liminal Spaces*, Routledge, London, New York, 2023., 160 str.

Knjiga poljskog antropologa Roberta Rydzewskog četvrta je u nizu knjiga proizašla iz projekta “Southeast European Studies” kojim se želi odmaknuti od razumijevanja Balkana isključivo kroz pojmove nasilja i rata te prikazati širi kontekst. Kako bi vjerodostojno predstavio svoje istraživanje, etnografiju ljudi u pokretu, provedeno u Republici Srbiji i Republici Sjevernoj Makedoniji, autor je knjigu podijelio u pet poglavlja. Ovom se etnografijom ljudi u pokretu na takozvanoj balkanskoj ruti, na primjeru dviju država na rubu Europske unije, nastojalo istražiti i prikazati susret s lokalnim stanovništvom i njegove reakcije. Fokus istraživanja vremenski je smješten u razdoblje “migrantske krize”, kako se naziva period 2015. i 2016. godine kada je veliki broj ljudi došao s Bliskog istoka u Europu. Migrantska kriza smatrana je povijesnim događajem koji je iznjedrio promjenu europskog graničnog režima jugoistočne Europe (usp. str. 3). Rydzewski Srbiju i Sjevernu Makedoniju percipira kao margine Europe čije vlasti prihvaćaju svaku mjeru Europske unije ne bi li jednog dana i same postale dio nje. Zbog promjena graničnog režima i pretvaranja geografskog područja Srbije u tampon zonu, mnogi su migranti su primorani ostati na rubovima Europe, u liminalnom prostoru koji je bio podložan izmjenama režima. Rydzewskog je u Srbiji posebno interesiralo stanje liminalnosti koje je promatrao na nekoliko razina: geografske i legalne liminalnosti, prekarne uvjete liminalnosti te, kontradiktorno, liminalnosti koja stvara nove društvene strukture. Najprije je teorijski pristupio problematici prikazujući novi europski granični režim koji je neminovno imao utjecaj i na unutarnju politiku europskih i susjednih država. Osim utiska na nacionalnoj razini, ona je bila vidljiva i na lokalnoj, gdje je autor spretno ispreplitao tekst s iskustvima svojih kazivača. Antropolog Rydzewski u svom istraživačkom procesu primijenio je postulate multilokalne etnografije te promatranje sa sudjelovanjem, koje je podrazumijevalo svojevršno sakrivanje i maskiranje vlastitog identiteta nerijetko noseći “kapu i naočale” kako bi se uklopio u mnoštvo, odnosno kako bi sakrio svoju

bjelačkost (str. 97). To je činio kako bi došao do svojih kazivača, ali i osjetio, koliko je to mogao, kako je biti u liminalnom prostoru, prostoru koji je istovremeno ispunjen nadom, očajem, strahom i tjeskobom. Stvaranje liminalnog prostora zorno prikazuje strukturno nasilje – sustavno degradiranje, ponižavanje i dehumanizaciju migranata koje se želi držati izvan “tvrđave Europe”.

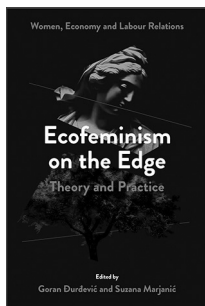
Usprkos tome što je Rydzewski boravio na nekoliko mjesta unutar država, dva su glavna prihvatna centra koja analizira u knjizi: Preševo i Subotica. Tijekom istraživanja pratio je promjenu pristupa prema nadolazećim ljudima u pokretu, točnije kako ih naziva – migrantima (odbijajući praviti razliku između ekonomskih i “pravih” migranata-izbjeglica). Promjena se poglavito odnosila na nagli preokret od humanitarnog postupanja do sekuritizacije države i osobite hostilnosti prema migrantima. U prihvatnom centru Preševo, koji je smješten na granici s Kosovom i Sjevernom Makedonijom, autor se posvetio odnosu lokalnog albanskog stanovništva i migranata te naznačio privremeno “zaboravljanje” sukoba unutar različitih etničkih skupina dolaskom migranata i gostoljubivosti stanovništva. Lokalno stanovništvo sjećanjem na rat, marginalizaciju i vlastitu migraciju poistovjetilo se s migrantima, ali unatoč tome stremilo je vraćanju svakodnevice u normalu. Rydzewski ukazuje na sličnosti dviju skupina, migranta i lokalnog albanskog stanovništva, na prekarni položaj u kojemu se obje skupine nalaze, što je naposljetku dovelo do njihova zblježavanja. Na ovom je primjeru prikazao nemoć srpskih i albanskih vlasti u nošenju s ne samo etničkim problemima u zajednici već i s infrastrukturnom i ekonomskom nerazvijenosti naselja koje je svoj kratkotrajni procvat doživjelo dolaskom migranata. Nedostatak stručnog kadra koji bi se adekvatno bavio poteškoćama na lokalnoj razini jasno je bio vidljiv tijekom čitavog razdoblja dugog migracijskog ljeta.

Unatoč vrlo dobro ispisanoj kompleksnosti položaja albanskog stanovništva na teritoriju Srbije, uočila sam određenu nedosljednost prilikom prikazivanja povijesti država i savezništva na području država jugoistočne Europe, tj. Balkana. Jedan primjer toga je geografska mapa (mapa 5.1) na kojoj je na mjestu Crne Gore obilježeno Kosovo, a na području Kosova nije označena ni jedna država. Ovakva omaška predstavlja problem u pojašnjavanju unutrašnje prostorne hiper mobilnosti migranata na području Srbije koji pokušavaju ući u Europu.

Bez obzira na geografsku grešku, Rydzewski ukazuje na apsurdnost europskog graničnog režima s ciljem europeizacije, jačanja europskih granica, koji ne samo da ne zaustavlja ljude u pokretu nego ih navodi na pronalazak višestruko opasnijih ruta te potiče na pribjegavanje kriminalnim radnjama. U njihovim pothvatima migrante se ne bi smjelo shvaćati kroz prizmu žrtava, nego aktivnih aktera koji žele utjecati na svoju budućnost, koji polaze za raznoraznim alatima ne bi li se oslobodili limba, *zaglavljenosti* (str. 98), u kojemu su i došli do obećane zemlje u kojoj će napokon moći živjeti, a ne preživljavati. Različitim načinima bore se i prilagođavaju svoje strategije usmjerene protiv dosade, sveprisutnog čekanja (u redu za hranu, na listi tražitelja azila i drugdje) i psihičke rastrojenosti.

Važnost ove knjige vidim u naglasku na lokalnom stanovništvu i njegovim reakcijama na migrante i migrantsku krizu u Preševu, na uzajamnu isprepletenost života stanovništva i migranata. Nerijetko se migracije i ljude u pokretu predstavlja u potpunoj izoliranosti od stanovništva pojedine države, no u ovom je istraživanju pokazano da su i migranti i lokalno stanovništvo djelovali jedni na druge. Objе skupine streme boljem životu zbog strukturne nepravde, autoritarizma, nemarnosti, opresije ili siromaštva koje su iskusili i/ili još uvijek osjećaju na svojoj koži.

Ivana Budimir

Ecofeminism on the Edge. Theory and Practice, ur. Goran Đurđević i Suzana Marjanić, Emerald Publishing Limited, Leeds, 2024., 263 str.

Nakon zbornika radova pod naslovom *Ekofeminizam: između zelenih i ženskih studija*, koji je 2020. godine izašao u nakladi izdavačke kuće Durieux u Zagrebu, urednički dvojac Goran Đurđević i Suzana Marjanić u "Uvodu" ovog sveska pozivaju na dijalog i promišljanje pitanjem "Je li ekofeminizam još živ?". Autorice i autori iz regije, europskih zemalja i Australije, sveukupno njih 21, u tri poglavlja knjige iznose svoja ekofeministička promišljanja kroz teorije i diskurse te umjetnost i ostale prakse. Predgovor knjizi napisala je Martina Topić sa Sveučilišta u Alabami u SAD-u.

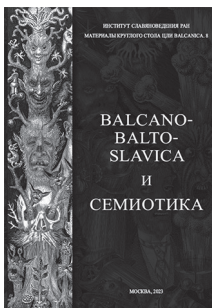
U prvo poglavlje knjige naslovljeno "Ekofem teorije i diskursi" uvodi nas Tara Kalapati. U tekstu naslovljenom "Humans and the More-Than-Human World: Political Solidarity Against Eco-Social Oppression" autorica daje pregled razvoja ekološke i ekofeminističke misli, temeljnih opreka i koncepata za koje ponekad nemamo adekvatne i spretne prijevode na hrvatski jezik, kao na primjer za koncept *environmentalism*. Poglavlje se nastavlja radovima iz medijskih studija, antropologije i ekologije, ako na taj način prevedemo pojam *environmental humanities* koji nekako objedinjuje radove u prvom poglavlju. Zaista detaljan pregled razvoja ekofeminističke misli i djelovanja u Hrvatskoj prikazan je u tekstu "Ecofeminist Voices from Southeastern Europe" autora Gorana Đurđevića i Suzane Marjanić. Tekst nudi pregršt važnih informacija o trenutnim zbivanjima na temu ekofeminizma u Hrvatskoj kao i o malim zajednicama poput Zemlja za nas i Gea Viva koje žive i djeluju po ekofeminističkim načelima, podrazumijevajući solidarnost, jednakost i poštovanje prema okolišu i prirodi. Poglavlje prije zaključka posvećeno je pregledu ekofeminističke umjetnosti u Hrvatskoj. Tekst "The Portal Audience: Ecofeminizam on Social Networks" autorice Sandre Iršević upozorava na promjene koje su nastale u aktivizmu pojavom i širokom primjenom interneta i društvenih mreža koje autorica prepoznaje kao najvažnije kanale za ekofeminističko organiziranje i djelovanje u Srbiji. Magdalena Bogustawska u radu naslovljenom "The Ecofeminist Capacities of Slavic Gymnastics for Women" kroz ekofeminističko očiste promišlja panslavensku organizaciju Sokol i žensku gimnastiku u drugoj polovici 19. stoljeća. Sarah Czerny, autorica odličnog, posljednjeg teksta prvog dijela knjige, "Writing 'for' the Cows: Ecofeminism, Anthropology and Disciplinarity" smatra da uvođenje ekofeminističke teorije u antropološko promišljanje može doprinijeti rješavanju dilema s kojima se antropolozi često susreću na terenu, a tiču se toga da li se i kako se angažirati kroz svoj rad u korist onih koje kroz istraživanje prepoznamo kao podređene, ugrožene ili kao one koji pate, a da istovremeno zadržimo akademsku objektivnost i visoke standarde etičnosti svog rada. Kroz primjere autorica ukazuje na to kako inzistiranje na akademskoj "objektivnosti" i emotivno distanciranje od teme i predmeta istraživanja u antropologiji imaju dugu tradiciju i veliku moć isključivanja i nadilaze područje ekofeminističkih studija. No ako se odustane od "igara moći koje nastoje odrediti je li neko pisanje ispravna ili neprikladna znanost, objektivno ili subjektivno, akademsko ili angažirano, i umjesto toga razmišlja o tome kako bi to pisanje moglo potaknuti nove perspektive, ekofeminizam nudi obilje uvida", koje autorica i podastire pred kraj teksta.

Drugo poglavlje zbornika "Ekofem-Art" predstavlja nam šest radova koji analizu različitih umjetničkih formi – od pjesme, filma i bajke do stripa – pletu kroz feminističku i ekofeminističku teoriju. Poglavlje otvara Ana Vukmanović, koja kroz analizu korpusa južnoslavenske usmene lirike govori o magijskoj moći biljaka i magiji kao sferi ženskog djelovanja. Lada Čale Feldman svoj je tekst posvetila Ivani Brlić-Mažuranić, odnosno feminističko-veganskom čitanju njezine priče *Ribar Palunko i njegova žena*. Dok se djelima Ivane Brlić-Mažuranić dugo pristupalo iz biografske, stilističke i folklorističke perspektive, noviji radovi prepoznaju u opusu te ikone hrvatske dječje književnosti subverzivne i emancipatorske momente ženskog kreativnog identiteta i izražavanja, a u tom ključu autorica Lada Čale Feldman pristupa i spomenutoj priči. Sljedeća dva teksta u ovom poglavlju bave se filmom kroz ekofeminističku leću. Radi se o tekstu Nataše Govedić pod naslovom "Agnès Varda: How Do We Embody the World" i tekstu "Searching for A Green Place in a World of Fire and Blood: An (Eco)Feminist Reading of the *Mad Max: Fury Road*". Jesu li heroine u SF filmovima tek pounutrile maskulinu matricu ili su dovele do "novog rodnog sistema" mimo uobičajenih m/f binarizama? Tu i druge dileme propituju (eko)feministički Marija Geiger Zeman, Mirela Holy i Brigita Miloš na primjeru filma *Fury Road*. Za razliku od ranijih filmova *Mad Max* franšize za koje se može reći da su reproducirali ustaljene rodne stereotipe, *Fury Road* publici prenosi složena značenja, nadilazi uobičajene rodne reprezentacije i provocira ustaljene patrijarhalne uloge. Posvećujući se primarno avanturizmu glavne heroine Furiose taj film uspijeva, po mišljenju autorica, potpuno izvrnuti klasične holivudske uloge – žene ženama ovdje nisu suparnice, glavni neprijatelji i najveća prijetnja, već su jedne drugima pomagačice, pa tako i Furiosa pomaže drugim ženama da izađu iz začaranog kruga uloga nametnutih patrijarhalnim poretom. Kako lijepo! U tom smislu akcijske heroine postaju "transgresivni i transformativni likovi" i "mogu se čitati kao alternativne slike ženske subjektivnosti", što filmu daje na vrijednosti i značenju. Kroz ekofeminističko promišljanje, autorice članka povezuju osobine glavne heroine s "amazonским stereotipom" koji uz fizičku snagu i vještine preživljavanja u distopijskom svijetu baštini zemaljsku duhovnost Velike Majke koja se manifestira u moralnim vrijednostima i svjetonazorima glavne heroine. U nastavku poglavlja esej Barbare Martinović "An Ecofeminist Approach to Paula Rego's Dog Women" bavi se likovnim radom portugalsko-britanske umjetnice Paule Rego. U svom radu, koji je bitan doprinos ekofeminističkoj percepciji povijesti umjetnosti, Martinović zaključuje da Rego "slavi transformaciju kroz animalnost", "poremećuje ustaljene suprotnosti kulture i prirode i ne postavlja konačnu granicu između životinjskog i ljudskog". Drugo poglavlje zbornika završava tekst "Queer Island Feminism in Magda Dulčić's Comics" autorice Jadranke Ryle, koja analizira kako Dulčić u svojim stripovima "sustavno dekonstruira svaki fiksni identitet, temporalnost kao i sam medij stripa".

Treće i zadnje poglavlje ovog zbornika "Ekofem prakse" okupilo je autorice koje se bave konkretnim ekofeminističkim praksama. Poglavlje otvara zanimljiv članak Maryse Helbert problematiziranjem današnjih nepravednih i neodrživih ekonomskih modela baziranih na stalnom rastu, a nauštrb već ionako oslabljenih društvenih skupina. Helbert se pritom fokusira na postrazvojni društveno-ekonomski model u Boliviji koji bi trebao pružiti pravedniju i održivu alternativu postojećem stanju i modelima koji su se ukorijenili kada i kolonijalizam i imperijalizam. Postrazvojni model koji je bio putokaz ka pravednijem društvu u Boliviji za vrijeme predsjedničkih mandata Eva Moralesa (2006. – 2019.) nudi priliku da se istraži kako se u određenim društvenim kontekstima i odnosima križaju različiti principi dominacije i kako ih mijenjati. No, zasad se u Boliviji nije dogodila ta promjena. Binarna rodna krutost postrazvojnog modela i oslanjanje na majčinstvo kao glavni pokretač promjena u društvu stvara jake podjele i onemogućava pravednu transformaciju društva u Boliviji, smatra autorica. Joy Ogbemudia i Karen Vollum-Dix pozivaju nas u svom tekstu na ekofeminističko promišljanje života žena koje se bave agrikulturom u Nigeriji. Koristeći se duoetnografskim pristupom, autorice nude

informacije o spomenutoj temi, ali donošenje zaključaka prepuštaju čitatelju s mišlju da na taj način stvaraju pravedniji, socio-kulturno i socio-ekonomsko uravnoteženiji svijet. Nigerija je najmnogoljudnija zemlja u Africi, s više od 213 milijuna ljudi, od čega 50,6% čine muškarci, a 49,4% žene. Žene se svakodnevno suočavaju s marginalizacijom i subordinacijom, uglavnom rade manje plaćene i nesigurne poslove, a uz to su zadužene za brigu o obitelji. Iako žene u Nigeriji predstavljaju centralnu pokretačku snagu agrikulture, uvelike su isključene iz donošenja odluka koje se tiču same poljoprivredne djelatnosti. Sljedeća autorica, Clara Esteve-Jordà u članku "Ecofeminizing Law: Some Notions Toward Rethinking Law for Equity and Sustainability" fokusira se na pravo i analizira "kako je pravo tradicionalno služilo određenim interesima vrlo specifičnog subjekta: zapadnog bijelog muškarca", ali želi pokazati i da se pravo može "transformirati kako bi se potaknule reforme potrebne za rješavanje problema nastalih kroz antropocen". U tom smislu pravu se treba pristupiti imajući u vidu rodnu i ekološku perspektivu i iz te perspektive ga preoblikovati u strategiju društvene organizacije koja će u svom središtu imati život, a ne akumulaciju. Predzadnji tekst ovog poglavlja pod naslovom "All the Women Living Inside Me" autorice Bénédicte Meillon je poetično-filozofsko promišljanje ekofeminiziranja, dok poglavlje zaključuje intervju s Ariel Salleh, koja s čitateljem dijeli "ekofeminističke ideje o redefiniranju odnosa između ljudi i okoliša" te o tome kako bi izgledao neki drugačiji sustav moći i ekonomskih odnosa. U vrijeme kada uglavnom slušamo tvrdnje kako ne postoji mogućnost za društveno-ekonomski sustav drugačiji od kapitalističkog koji trenutno dominira na svjetskoj razini kada su u pitanju ekonomske politike i organizacija društva, ovaj zbornik je mjesto traženja i promišljanja alternativa, što ga čini iznimno vrijednim doprinosom suvremenom problematiziranju dominantnih društvenih uređenja i njihova utjecaja na Zemlju u cjelini.

Sanja Đurin

Balcano-Balto-Slavica i semiotika, odg. ur. I. A. Sedakova, ur. A. B. Ippolitova,
 Institut za slavistiku RAN, Moskva,
 2023., 116 str.

Zbornik *Balcano-Balto-Slavica i semiotika* predstavlja osmo izdanje iz serije "Materijali okruglog stola CLI (Centra lingvokulturalnih istraživanja, op. a.) Balcanica" koje je, kako u uvodniku navodi urednica Irina Sedakova, nastalo ponešto drugačije od prethodnih s obzirom na to da za vrijeme pandemije Centar nije organizirao okrugle stolove. Suočeno s narušenom redovitošću publiciranja, uredništvo je naposljetku odlučilo da u osmom izdanju "Materijala" tiska radove s okruglog stola na temu semiotike koji se održao 2023. godine u Institutu za slavistiku Ruske akademije znanosti. Odluka po svojoj prilici nije tražila posebne ustupke jer, kako navodi, ti radovi nastavljaju za "Materijale" karakterističnu interdisciplinarnost te se pored baltičkog i slavenskog bave obaveznim balkanskim materijalom, a semiotički je rakurs kao

novina također bio dobrodošao s obzirom na današnju skrajnutost semiotike u usporedbi s njezinom prethodnom zastupljenošću.

Stoga zbornik započinje radom posvećenim upravo moskovskoj balkanistici i semiotici. Sedakova se s Maksimom Makarcevom osvrnula na istraživanja vezana uz Institut za slavistiku i balkanistiku Akademije znanosti SSSR-a u razdoblju od 1970. do 1989. godine, a s obzirom na to da se u ta dva desetljeća semiotički pristup rijetko koristio u istraživanju balkanskog folkloru i obrednosti, cilj im je bio da pokažu "kako su etnokulturalna (u širokom smislu) balkanistika i semiotika išle jedna drugoj u susret i kako su se susrele" (str. 12). Takav je vremenski okvir odredilo pojavljivanje knjige *Lingvističke osnove balkanskog modela svijeta (Lingvističeskie osnovy balkanskoj modeli mira)* Tatjane Civjan (Tat'jana Civ'jan) 1990. godine, a onda i redovito održavanje konferencije "Balkanske čtenia", čime je započela nova faza "odlučnog zaokreta etnolingvistike prema balkanistici" (str. 13). Prije opširnog pregleda istaknutih mjesta skiciraju stanje navodeći da je prema lingvistkinji Tatjani Nikolajevoj (Tat'jana Nikolaeva) moskovsko-tartuska semiotička škola 70-ih i 80-ih – uključujući i "sektor strukturalista (Odjel tipologije i poredbenog jezikoslovlja)" i proučavatelje koji su se okrenuli balkanskoj filologiji – pokazivala interes za dijakronijski, a ne isključivo sinkronijski opis jezika te "renesansnu" širinu proučavateljskih interesa koji su obuhvaćali i sferu analize književnoga teksta i znanosti vezane uz lingvistiku" (str. 13). Prema Dmitriju Segalu specifikum moskovskog dijela moskovsko-tartuske škole, točnije Vladimira Toporova i Vjačeslava Ivanova za razliku od Jurija Lotmana, jest zanimanje za "nostratičnost, tipologiju i rehabilitaciju indoeuropskog jezikoslovlja i metoda unutarnje rekonstrukcije" (str. 14).

I sljedeći se rad na određeni način bavi rehabilitacijom uloge i pozicije semiotike. Dmitriju Poljakovu je u središtu interesa pisac i publicist Venko Andonovski, ali kao filolog i proučavatelj kulture, odnosno njegova knjiga *Živa semiotika* koja predstavlja prvo ostvarenje iz obimnog projekta *O/Abdukcija teorije (O/Abdukcija na teorijata)* "posvećenog opisu i kritičkoj analizi svih humanističkih disciplina koje proučavaju 'fenomene teksta'" (str. 28; druga zasad tiskana knjiga posvećena je naratologiji). U njoj, najkraće govoreći, nastoji pokazati da je semiotika još uvijek itekako živa jer su od nje razne pomodne discipline obilato pozajmljivale, a zamišljena je kao leksikon premda realizacija izmiče tom određenju. Poljakov obrazlaže da do toga dolazi jer je u pogledu stila autor "beskompromisni publicist, koji štiti semiotiku od zaborava", a ponajviše zato jer je knjiga neobično složena: započinje esejom s primjerima prelaska termina iz semiotike u "modernije" discipline, slijedi leksikon kao središnji dio u kojem detaljno tumači 62 pojma, a u zaključnom dijelu dva članka "ilustriraju faktički neograničenu primjenjivost metode, ali ne u 'golom' obliku, već u kombinaciji s metodama drugih humanističkih disciplina" (str. 29–30). Zaključuje da je *Živa semiotika* "i leksikon i 'autorska' esejistička knjiga (nije čudo da je dobila nagradu u kategoriji esejistike), mjestimice i publicistička", a Andonovski "ne samo da usustavljuje i poopćava podatke, nalazi veze između semiotike i drugih znanosti, već i doslovno priznaje vlastitu ljubav prema metodi istupajući kao publicist i polemičar" (str. 37).

Premda nije jasno je li zmija baltičkim narodima predstavljala božanstvo ili tek posredovala do njega, u toj je tradiciji i danas nesumnjivo duboko ukorijenjena i izražena zbog kasnog prelaska na kršćanstvo. Marija Zavjalova (Zav'jalova) usredotočila se na litvansku bajku/mit/legendu o kraljici zmija zvanog Eglė, odnosno tumačenju rasprostranjenosti i varijantama te priče u svim baltičkim zemljama, kod svih istočnih Slavena, Finaca, Poljaka, Moldavaca, Bugara, te u zapisima na tatarskom, kazaškom i čuvaškom, iz čega zaključuje da je po svojoj prilici riječ o "baltobalkanskoj izoglosi" (str. 43–44). Putem strukturalne analize prikazala je naposljetku razloge zbog kojih se "u Litvi i Bugarskoj zmijina djeca pretvaraju u drveće, a u Indiji i Istočnoj Slaviji u ptice" (str. 44).

Novogrčke narodne nazive kalendarskih mjeseci analizirala je Oksana Čjoha (Čěha). Kako je riječ o opsežnom leksičkom materijalu motiviranom različitim osobinama poput meteoro-

loških uvjeta, pojava u prirodi ili poljoprivrednih radova karakterističnih za pojedine mjesece, ograničila se samo na nazive motivirane crkvenim blagdanima koje je i pregledno predstavila u prilogu radu. Dva su tipa takvih naziva za mjesece u odabranom motivacijskom modelu: kvaziantropnimi, odnosno "hagionimi koji se ne koriste da bi ukazali na konkretnog sveca, već da označe blagdan koji mu je posvećen ili mjesec u kojemu se svetkuje" te "epiteti (pridjevi) izvedeni iz imena blagdana" (str. 57). Naziv mjeseca, dakle, ne seže izravno do samog hagionima, već se izvodi iz naziva blagdana kod kojeg se koristi "kalendarska formula '[dan] svetog'" i oblik genitiva s određenim članom također u genitivu pa ih se ne može pomiješati (str. 57). Taj motivacijski model, međutim, ne obuhvaća sve mjesece: u slučaju svibnja i kolovoza nema ni jednog, a u slučaju siječnja, veljače i ožujka postoji samo po jedan naziv, te "u cijelosti i u okvirima drugih modela imenovanja ti mjeseci pokazuju tendenciju zadržavanja rimskih naziva, posebice u slučaju kolovoza, ožujka i svibnja" (str. 59).

Prilog balkanistici Nikite Gusjeva (Gusev) usustavljuje predodžbe o Bugarskoj i Bugarima u ruskoj publicistici s kraja 19. i početka 20. stoljeća kroz optiku semiotike mladosti – državne i narodne. Naime, nacionalni preporodi kod slavenskih naroda dovodili su do "mobilizacije srednjovjekovlja", čak i do falsificiranja pri pokušajima da ukažu na duboke povijesne korijene i da ovjere buduće granice pa su se "samo u sferi vanjske politike narodi pozicionirali kao drevni", a u "drugim aspektima društvenopolitičkog života postojanje naroda i država se opisivalo u okvirima simbolike mladosti" (str. 68–69). Mladost konkretnih političkih elita je u ruskoj publicistici viđena kao nedostatak, bilo kao neiskusnost, nemoć da se odupre negativnim utjecajima ili nezrelost, nešto rjeđe kao neiskvarenost, zdravlje, težnja prema suvremenosti. Zanimljivo je da se Sofija opisuje kao mladi grad premda su analizirani autori vidno bili svjesni da ima višestoljetnu povijest, što se povezuje s rastom populacije, izgradnjom i preobražajem grada od 1879. godine. Gusjev skreće pažnju na tekstove koji se dotiču Balkanskih ratova 1912.–1913. i primjećuje da pozitivna intoniranost mladosti nestaje sa stranica ruskog tiska kada započinje Drugi balkanski rat. Kao njezina istovremeno i mlada i stara prijestolnica, i Bugarska se opisivala kao mlada država unatoč pozamašnoj povijesti jer "nacionalni ideal ne seže u povijest dalje od 19. stoljeća, štoviše od njegove sredine" (str. 75). Sami je Bugari nisu percipirali kao preporođenu, već kao nanovo stvorenu, pa su je "i ruski promatrači vidjeli ne kao drevnu državu, već kao tridesetogodišnju, tj. mladu, sa svim minusima i plusevima tog uzrasta", a nakon Prvog svjetskog rata je doživljavati mladom "nisu mogli predstavnici još mlađe sovjetske države", ali ni "predstavnici starog Ruskog carstva – emigranti" (str. 76).

Nešto starijom Bugarskom bavila se Anna Leontjeva (Leont'eva), koja je za materijal uzela "osmanske protokole o raspodjeli nasljedstva stanovnika Sofije od kraja 17. do početka 19. stoljeća, koje su na bugarski preveli i 1977. izdali bugarski proučavatelji" (str. 81). Ti vrlo zanimljivi izvori otkrivaju podatke ne samo o pokojniku i nasljednicima, o onima kojima je bio dužan i dužnicima, već sadrže i detaljne opise i novčanu vrijednost šarolike imovine iz kojih se može doznati materijalni položaj i profesionalni sastav stanovništva, rasvijetliti njihova svakodnevnica, ličnosti i pratiti "dinamika razvoja njihove materijalne kulture i predodžbe gradskog stanovništva o vrijednostima" (str. 80). Leontjeva se usredotočila na nakit i osobne ukrase koji su pripadali i muslimanskom i kršćanskom stanovništvu, i muškarcima i ženama različitih socijalnih statusa: kod nekih nakit čini zanemariv dio ukupne vrijednosti nasljedstva, a kod mahom siromašnijih žitelja Sofije, i to češće kod kršćana, "cijena narukvice ili naušnica može činiti veliki dio opće vrijednosti cjelokupne imovine, uključujući kuću" (str. 81). Također, kod žena su češće narukvice od ogrlica i naušnica te su karakteristične za oba spola i vjeroispovijesti, a iz protokola izdvaja i analizira još i srebrne pojaseve, đerdane i talismane. Samo se jedanput kod jedne bogatije kršćanke spominje koraljna ogrlica, a prstenje je prisutno u cijelom razdoblju i s vremenom se zamjetno povećava količina zlatnih. Naposljetku zaključuje da su neki predmeti

imali ritualne te funkcije prijenosa generacijskog pamćenja, da činovnici muslimanskog porijekla nisu bili najbolje upućeni u neke predmete koji su pripadali kršćanima pa su ih isključivo materijalno procjenjivali, da su jednake vrste nakita mogle pripadati i muškarcima i ženama, te da protokoli u cijelosti “dopuštaju da govorimo u međusobnom prožimanju dviju kultura na nivou svakodnevnog života i o mirnom supostojanju dviju vjerskih zajednica” (str. 88).

Denis Viren fenomen filmske koprodukcije definira, dijakronijski skicira i izdvaja nekoliko aspekata takvog načina nastanka filma: produkcijsko-komercijalni koji je najaktualniji danas, ideološki koji je svojstveniji prošlosti te estetski koji je od trajnog značaja. Nudi i tipologiju četiriju oblika koprodukcija u postratnoj Europi da bi se fokusirao na dva primjera iz 60-ih godina – mađarsko-sovjetski film *Zvijezde i vojnici* Miklósa Jancsóa i *Rat* Veljka Bulajića, koji nije koprodukcija u užem smislu, ali je međunarodni udio u njegovu nastanku bio značajan (Cesare Zavattini, Ewa Krzyżewska itd.). Smatra da je u oba analizirana primjera istaknut element granice: Jancsó uporno koristi lažne opozicije poput crvenih i bijelih jer “film nije o dobrim crvenima i lošim bijelima te čak nije ni o revoluciji, već o nečovječnosti i neprirodnosti bilo kakvog vojnog sukoba”, a kod Bulajića se pak “zbivanje odvija u neimenovanoj državi u današnje vrijeme – ni više ni manje”, odnosno teži se posvemašnjoj univerzalnosti (str. 99).

Zbornik zaključuje rad Natalije Zlidnjeve (Zlydneva), koja je povezala estonski, hrvatski i sovjetski ekspresionizam skrenuvši pažnju na “korelaciju ekstatičnih oblika i afektivnih stanja na temelju vizualnog leksikona ‘strasti’” (str. 103) u slikarstvu Eduarda Wiiralta, Marijana Trepšea, Vilka Gecana i sovjetskih ekspresionista u međuratnom razdoblju. Pregledno predstavivši Wiiraltov stvaralački put, kao temelj za stvaranje analogija uzima njegove grafike iz 30-ih koje tvore “jedinствен текст” te ih secira sumiravši da “[t]jema poroka i kompozicija zasnovana na neprekinutom kretanju tijela ulančanih u jedno s njihovim neprestanim metamorfozama tvore tekuću materiju koja je na apstraktnom nivou značenja realizirana kao lanac intencija od žudnje do nasilja” (str. 108). Takva “jukstapozicija artefakata i u kulturno-povijesnom i u semiotičkom prostoru aktualizira os Baltica – Balkanica” kao, u konačnici, i ovaj zbornik dobrim svojim dijelom (str. 102).

Pored “slučajne” semiotike, Balkan je ipak nesumnjivo više ili manje istaknuta provodna nit na prvi pogled vjerojatno nespojive građe poput: jedne faza postupnog prodora semiotičkog pristupa mitu, folkloru i narodnoj kulturi u moskovskoj balkanistici, transformacije metajezika semiotike u disciplinama koje su uslijedile, univerzalnosti teogonijske i kozmogonijske uloge zmije, razlike u narodnom imenovanju mjeseci i blagdana u novogrčkom jeziku, semantike mladosti u kontekstu medijske predodžbe o narodu i državi, nakita u osmanskim pravnim spisima iz Sofije od kraja 17. do početka 19. stoljeća, oblika zajedničkog stvaranja i uloge granice u konkretnim filmovima u poslijeratnoj razdijeljenoj Europi te paralela u prijeratnim slikarskim “tekstovima” estonskih, hrvatskih i sovjetskih ekspresionista. Stoga unatoč spomenutoj specifičnosti nastanka zbornik ni na kakav način ne odstupa od matičnih “Materijala” te, premda ostaje za poželjeti da su neki tekstovi duži i razrađeniji, predstavlja urednički smislenu i uspješnu cjelinu.

Adrijana Vidić

Indija i srpska književnost, ur. Nemanja Radulović, Zadužbina "Dositej Obradović", Beograd, 2021., 145 str.

Zbornik *Indija i srpska književnost* sadrži radove sedmero učesnika okruglog stola održanog 23. decembra 2019. godine u Beogradu, u prostorijama Zadužbine "Dositej Obradović". Kako u uvodnoj reči ističe Nemanja Radulović, organizator okruglog stola i priređivač zbornika, i naučni skup i publikacija proizašli su iz nastojanja da se popune bar neke od lakuna u našoj slici o uticajima indijske kulture na srpsku te o njenoj percepciji u srpskoj kulturi u jednom opštijem smislu. Istraživanja tog tipa svakako već postoje, naročito na polju istorije srpske književnosti, ali ona dosad nisu bila sistematizovana, delom i zbog nepostojanja akademske indologije u Srbiji. Kao daleku prethodnicu okruglog stola "Indija i srpska književnost" Radulović evocira skup "Jugoslaveni i Indija" iz 1965. godine u organizaciji Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, koji je svoje institucionalno utemeljenje i podršku imao u zagrebačkoj indološkoj katedri. Premda je na tom skupu bilo reči i o srpskoj kulturi, gotovo šest decenija koliko je otad proteklo, kao i znatno izmenjene istorijske okolnosti, iznedrili su potrebu za nalaženjem novog akademskog formata koji bi približio i objedinio istraživanja o prožimanjima dveju kultura. Najveći broj radova bavi se književnim predstavama o Indiji, i to uglavnom na temelju istraživanja izvorâ i kontakata. Ta istraživanja pre svega ukazuju na poetike pojedinih pisaca, ali i na intelektualne tokove u široj kulturnoistorijskoj perspektivi. "Zašto je piscima bila važna Indija?", Radulović jezgrovito formuliše osnovno pitanje od kojeg se krenulo. "Kako su je zamišljali ili, ako su je posmatrali uživo, kako su je videli?" Zbornik nudi neke od mogućih odgovora: obimom nevelik, ali bogat izazovnim temama, on sadrži nekoliko imagološko-recepcionističkih studija veoma raznovrsnih tematskih i metodoloških usmerenja koje u krajnjem ishodu ipak upečatljivo zaokružuju predstavu o Indiji kao "prostoru drugosti" – bilo da nam je ta drugost bliža nego što smo mislili i znali, kako u svom radu sugeriše Aleksandar Loma, bilo da je treba zamišljati kao *mundus inversus*, suštu suprotnost našem "stvarnom" svetu, kako ističe Slavko Petaković na primeru Držičevog *Dunda Maroja*.

Radovi su, shodno temama, poređani hronološki. Zbornik otvara rad "Točak i kolotečina: poimanje vremena u epskim tradicijama starih Indijaca i Srba" Aleksandra Lome (Filozofski fakultet u Beogradu). Taj rad, obimom najveći, ujedno se upadljivo razlikuje od drugih veličinom dijahronijskog zahvata, sežući u analizi mitske i epske konceptualizacije vremena duboko u antičko doba, do samih početaka indoevropske književnosti. U svojim komparativnim mitološkim i etimološkim rekonstrukcijama, čiju je složenost nemoguće sažeti u nekoliko rečenica, Loma razmatra poimanje vremena u dvema epskim tradicijama i ukazuje na upečatljive paralele u njima. On te paralele tumači kao deo zajedničkog praindоеvropskog nasleđa, koje se, osim u indijskoj i srpskoj, očituje i u drugim epskim tradicijama poput grčke. To prastaro poimanje vremena neposredno je povezano s još jednim zajedničkim svojstvom ovih tradicija – interplanarnošću, uzajamnim presecanjem dveju egzistencijalnih ravni, božanske i ljudske. Komponentu epske interplanarnosti, naime, čini i interakcija između pravolinijskog (istorijskog) i cikličnog (mitskog) doživljaja vremena. Tragove te interakcije Loma opaža i komparativno

analizira u likovima Bhišme iz *Mahabharate* i Jug-Bogdana iz kosovskog ciklusa srpske narodne poezije, tumačeći ove kao dumézilovske “okvirne junake” (franc. *héros-cadre*) koji svojom dugovečnošću i ulogom u sižeu čine sponu između više generacija kao svojevrsna vremenska osovina. Zanimljivo je pomenuti da, kao uvod u svoje glavno razmatranje, autor poredi drevni motiv opterećenosti Zemlje prevelikom brojem ljudi i njenog rasterećenja božanski uzrokovanim ratom u *Mahabharati*, *Kiparskoj pesmi* i *Iljadi*, te da ta uvodna analiza zauzima veći prostor nego sama centralna tema najavljena naslovom. No taj ponešto širi uvod u glavno razmatranje o interplanarnosti i vremenu, s jasno artikulisanom raspravom o etimološkom poreklu i semantičkim implikacijama imenâ grčkih i indijskih božanstava, nikako ne treba shvatiti kao breme glavnoj temi; on predstavlja, barem po utisku autora ovog prikaza, najzujbudljiviji deo Lominog priloga.

Narednih nekoliko radova uže je posvećeno književnoistorijskim temama vezanim za sliku Indije. Lidija Delić (Institut za književnost i umetnost, Beograd) predstavlja rad pod naslovom “Ravna, prokleta, vlaška: konceptualizacija Indije u usmenoj poeziji”, u kojem se bavi slikom koju su narodni pevači imali o onome što su u svojim pesmama nazivali Indijom. Ta slika je iznenađujuće složena i višeslojna: u njoj nam se zapravo otkriva nekoliko veoma različitih varijeteta tog poetskog prostora drugosti koje autorka razmatra u okviru foucaultovskog koncepta heterotopije. Najpoznatija je predstava o “proklesoj Indiji/Indiji”, u kojoj se drugost ne konceptualizuje samo u prostornom već (pre svega) u religijskom i metafizičkom smislu (paganstvo : hrišćanstvo). Ona figurira u krugu pesama o “smaku sveta”, a zanimljiv je u tom kontekstu i autorkin osvrt na hipotezu Lome o mogućem poreklu imena “Indija” u narodnim pesmama od *Vindija, “zemlja Vinda” (nem. *Wenden*), kako se zvalo jedno područje naseljeno paganskim precima Srba i drugih Slovena – što, dakle, ne bi imalo nikakve veze s azijskom zemljom Indijom. Delić zatim sažeto analizira druge modalitete predstave o Indiji: kao zemlji rajskog obilja (motiv koji se javlja kao inverzija “proklete Indije”), kao svetlu mrtvih (prostoru gde obitava smrt i odatle pohodi svet živih), kao viliinom mrtvačkom gradu (u krugu pesama s temom “ženidbe s preprekama”), najzad, kao o “vlaškoj zemlji” u novijem, muslimanskom sloju epike (gde heterotopičnost, slično predstavi o “proklesoj Indiji”, poprima ideološki karakter). Najzad, autorka se u apendiks kratko osvrće i na moderne folklorne mistifikacije Indije, kojima je svrha svojevrsno falsifikovanje istorije i traženje korena i prapostojbine Srba i Slovena u Indiji.

U radu “Tragom Držićevih Indija” Slavko Petaković (Filološki fakultet u Beogradu) razmatra simboličke osnove alegorijske slike različitih “Indija” u komediji *Dundo Maroje* Marina Držića. U analizi enigmatičnog prološkog monologa negromanta Dugog Nosa, Petaković najpre iznosi kritički osvrt na postojeće interpretacije ukazujući na njihove manjkavosti ili nepotpunost (negromantova Indija kao model utopije i kontrast društvenim prilikama; Indija kao jezgro tradicionalne teme inicijacije i njena multiplikacija kao simbol Istine i Razuma naspram Laži). Nadgrađujući naročito potonju tezu, koju je razvio Leo Košuta, Petaković razmatra Držićevu Indiju u kontekstu mitopoetske slike o Obećanoj zemlji, iznikle na plodnoj folklornoj podlozi čije dublje slojeve nalazimo u antičkim predstavama o zlatnom dobu, u srednjovekovnim legendama i apokrifima, te u socijalnom i geopolitičkom kontekstu samog Držićevog vremena i razvoju utopijske literature zasnovane na njemu. Upravo zbog te nepreglednosti i neobuhvatnosti mogućih izvora, Petaković smatra donekle obesmišljenom potragu za mitopoetskim predlošcima Držićevih Indija i svoju pažnju usmerava ka “filigranski razvrstanim” značenjskim nivoima negromantovog monologa, koji ne isključuju nijedno od postojećih tumačenja, ali ga prevazilaze. Najdublje značenjske nivoe, smatra Petaković, treba tražiti u Držićevom humanističkom promišljanju čovekove podvojene pozicije u svetu, njegove raspolućenosti između duhovnog i materijalnog, pri čemu bi Stare Indije naspram ostalih simbolizovale čovekovo okretanje samome sebi u duhu one Augustinove: *Non foras ire, in interiori homine habitat veritas.*

Persida Lazarević Di Đakomo (Università degli Studi “G. d’Annunzio”) u tekstu “Indijske uzgrednice Pavla Solarića” razmatra kako je Solarić (1779–1821), najbliži prijatelj i saradnik Dositeja Obradovića, gledao na ulogu Indije i sanskrita u poreklu Slovena i Srba. Naglasivši u više navrata da Solarić nije bio nimalo oduševljen indijskom kulturom – uprkos orijentalističkoj književnoj modi tog vremena, koja je, na primer, uticala na njegovog prijatelja Dositeja, ili na Percyja Shelleyja, s čijim je kružokom bio u kontaktu – autorka ukazuje na to da je za Solarića Azija pre svega mesto tlačenja, despotizma i fanatizma, premda joj on ne odriče status kolevke čovečanstva. U svom evrocentризmu, međutim, Solarić nije mogao zanemariti “orijentalnu renesansu”, silovit razvoj naučnih znanja o orijentalnim kulturama i uspon nove komparativne filologije koja je otkrila drevnost i značaj sanskrita. Delom na osnovu Solarićevih objavljenih tekstova, a delom na osnovu neobjavljene arhivske zaostavštine, autorka pokazuje kako Solarić gradi tezu o direktnoj genetskoj vezi između Slovena i Indijaca, koja vodi preko Skita i Sarmata, te o sanskritu, tom “drevnijšem vostočno-indijskom jeziku”, kao o izvornom slovenskom jeziku. Indijci su, dakle, despotski narod, ali pradrevan, prvobitan (u ovome se Solarić poziva na Herdera), te je, u atmosferi buđenja nekritičkog interesovanja za slovenske starine, bilo lako zaključiti da su preci Indijaca bili pra-Sloveni, iz čijeg se (slovenskog) jezika, kako Solarić iznosi u jednom od svojih spisa, kasnije razvio i latinski! Krunu ove krajnje ambivalentne predstave o Indiji čini njegova etimološka identifikacija Bahusa, koji, po njegovom mišljenju, vodi poreklo iz Indije, sa slovenskom rečju “bog”.

Solarićevo uverenje da je Indija *gens fontium* delio je i Milan Jovanović Morski (1834–1896), srpski lekar i malo znani putopisac koji je vredna antropogeografska i etnografska svedočanstva o Indiji iz prve ruke ostavio u svojim tekstovima s kraja XIX stoleća, naročito u knjizi *Tamo amo po Istoku* (1894/95). Jovanovićevo delo i odnos prema Indiji predstavlja nam, u znatnoj meri biografski i deskriptivno, Goran M. Maksimović (Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu) u radu “Milan Jovanović Morski i Indija”. Kao sledbenik Ljubomira Nenadovića, Jovanović u svojim putopisima spaja dokumentarno i umetničko, što omogućava preobražaj njegovog “putničkog pisma” u “kulturno pismo” sa neskrivenim didaktičkim impulsom. Putujući po svetu nekoliko godina kao brodski lekar parobrodskog društva Lloyd, Jovanović je bio u prilici da, između ostalog, ostavi detaljna putopisna svedočanstva o Indijskom okeanu, Bombaju i Kalkuti. Za razliku od Solarića, on je oduševljen velikom i drevnom indijskom civilizacijom, a ujedno i zgađen nad aparthejdом i nepočinstvima kolonijalnih vlasti, kojima posvećuje dosta prostora u svojim zapisima. Značajni su, dodaje Maksimović, i njegovi etnografski opisi indijskih muslimana i Parsa, o hinduistima da ne govorimo. Tek pri kraju prikaza Maksimović se kratko osvrće na recepciju Jovanovićeve putopisa u ondašnjoj Srbiji, ukazavši na oštru, štaviše otrovnu kritiku koju je Ljubomir Nedić uputio Jovanoviću povodom njegove pristupne besede u Srpskoj Kraljevskoj akademiji 1892. godine, posvećene indijskoj dramskoj književnosti. Šteta što tom brutalnom napadu nije posvećena još neka reč, jer možda bi upravo to bila tačka iz koje bi se Jovanovićeve doprinose građenju slike o Indiji u srpskoj književnosti i kulturi mogao jasnije sagledati. Dodajmo na kraju da je Jovanović na putovanjima po Indiji naslikao nekoliko akvarela, od kojih jedan krasi korice ovog zbornika.

Još jedan putopis iz Indije, iz istog vremena, ali sasvim druge vrste, analizirala je Nađa Đurić (Filološki fakultet u Beogradu) u radu “*Zapisi o Indiji*, impresionistički putopis Božidara Karađorđevića”. Karađorđević (1862–1908), srpski knez koji je većinu života proveo u Francuskoj u vreme dok je Srbijom vladala dinastija Obrenovića, bio je strastveni putnik i autor putopisa *Zapisi o Indiji* (1899). Za razliku od svog prethodnika u zborniku, Nađa Đurić pristupa ovom delu analitički, u kontekstu osnovnog pitanja od kojeg polazi i na koje na kraju daje potvrđan odgovor: mogu li se *Zapisi o Indiji* odrediti kao impresionistički tekst? Pitanje je tim zanimljivije što se Karađorđević bavio i likovnim umetnostima, ali nije bio naklonjen impresionizmu. (Kuri-

ozit je, inače, da je njegov putopis izvorno objavljen na engleskom i francuskom jeziku, a da je svoje srpsko izdanje dočeka tek 2010. godine.) U nameri da odredi poetiku Karađorđevića kao putopisca, autorka polazi od opštijeg kritičkog preispitivanja impresionizma kao pravca u slikarstvu i književnosti, te uočava zajedničku tendenciju u te dve oblasti koja se pokazuje kao ključna stilska odlika *Zapisa o Indiji*: interesovanje za prikazivanje utiska, kako objektivnog koji izaziva sama stvarnost tako i onog ličnog, subjektivnog. Negde u preseku ta dva pristupa treba tražiti poetiku putopisca, kojeg je teško uklopiti u razne tipologije putopisâ u XIX veku (autorka se osvrće na tipologije koje su razvili Pierre Rajotte i Valérie Berty): Karađorđević hotimice stoji po strani od zauzimanja ideoloških pozicija, ne želi da informiše ili poučava, a ni da se bavi samim sobom. Pomalo paradoksalno, on priču o Indiji ispređa od neposrednih ličnih impresija, uz veoma retke komentare i osvrte na širi kontekst, ali izbegava da upućuje na sebe. On pre svega želi da bude čitaočevo oko i uho vođeno trenutnim čulnim utiscima, u čemu Nađa Đurić zapaža decentrirani, "moderni" pogled kakav uočavamo i u slikarstvu druge polovine XIX stoleća. Kako je, s tim u vezi, jedan od glavnih elemenata impresionizma i fragmentarnost, autorka razmatra pitanje celovitosti Karađorđevićevog teksta u svetlu njegove fragmentarne kompozicije i zaključuje da piščeve impresionističke tendencije ipak ne ugrožavaju zaokruženost celine. U završnom delu rada analizira Karađorđeviću "poetiku čulne percepcije" na primeru opisa Jasmin kule, oslanjajući se na tipologiju deskriptivnog teksta koju je razvio Philippe Hamon. Fokus ovoga rada je, dakle, manje na recepciji same Indije, a više na prirodi Karađorđevićeve spisateljske percepcije i stila.

Zbornik zatvara rad priređivača Nemanje Radulovića, koji, poput Lominog, nadilazi okvire književnoistorijske studije, ali u sasvim drugom smeru – analizirajući predstave o ličnosti i delu Mohandasa Gandhija u srpskim intelektualnim krugovima prve polovine XX veka. U prvom delu rada "Mahatma Gandhi i srpska međuratna inteligencija" Radulović poredi recepciju Rabin-dranatha Tagorea sa Gandhijevom, koja nije bila ništa manje dinamična, ali je u nauci ostala gotovo neistražena. Polazeći od skandala koji su 1926. godine na Tagoreovom predavanju na Beogradskom univerzitetu izazvali zenitisti, autor raspliće zamršeno klupko mišljenja i stavova o Gandhiju koji osciluju između duhovnosti i politike, indo-slovenskog mesijanizma i britanskog kolonijalizma, borbe za nacionalno oslobođenje i religijskog univerzalizma. On razmatra čitav niz srpskih međuratnih intelektualaca različitih provenijencija – od klerikalne, poput Nikolaja Velimirovića, preko sinkretističke, poput Dimitrija Mitrinovića i Pavla Jevtića, do levičarske, poput Velibora Gligorića – i analizom njihovih tekstova iznosi na videlo krajnje različite ocene Gandhija: kao revolucionara, duhovnog i kulturnog reformiste, anarhiste, religijskog vođe, ali i političkog manipulatora. Od idealizacije, delom zasnovane na ideji o "krizi Zapada", do kritika zbog antimodernizma ili političke naivnosti, nameće se zaključak da je Gandhi pre svega poslužio kao lakmus-papir za različite ideološke pozicije srpskih intelektualaca u vreme velikih političkih i kulturnih previranja. Posebnu pažnju autor posvećuje Pavlu Jevtiću, prvom srpskom indologu, Mitrinovićevom saradniku i prvom prevodiocu *Bhagavadgite* sa izvornika na srpski jezik. Napomenimo da je ovu slabo istraženu temu Radulović detaljnije obradio u svojoj novoj monografiji *Gde ruža i lotos cveta* u izdanju beogradskog Fedona.

Zbornik *Indija i srpska književnost* predstavlja značajan doprinos jednom nedovoljno proučenom polju srpske kulturne istorije, a nadamo se, kako bi i priređivač želeo, da će imati i nastavak koji bi u razmatranje slike o Indiji, tom "mestu podalekom", uključio i širi spektar humanističkih disciplina.

Noel Putnik

David Šporer, Konformizam radikalne misli. Kritički historijat metodoloških i političkih pozicija Michela Foucaulta, Disput, Zagreb, 2023., 354 str.

David Šporer, izvanredni profesor na Katedri za opću povijest književnosti Odsjeka za komparativnu književnost na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, početkom prošle godine objavio je knjigu posvećenu jednom od najznačajnijih intelektualaca i filozofa prošloga stoljeća – Michelu Foucaultu. U knjizi naslovljenoj *Konformizam radikalne misli: kritički historijat metodoloških i političkih pozicija Michela Foucaulta* Šporer se upušta u duboko istraživanje Foucaultova intelektualnoga putovanja, prateći razvoj njegovih ideja i teorija tijekom vremena. Analiza obuhvaća različite aspekte Foucaultova rada, uključujući njegove konceptualne okvire, povijesne, društvene i političke kontekste te implikacije njegovih ideja za razumijevanje različitih tema, kao što su moć, znanje, diskurs, etika i estetika. Jedan od ključnih aspekata analize jest ispitivanje Foucaultovih metodoloških pristupa. Naime, Šporer kritički vrednuje Foucaultove arheološke i genealoške metode, istražujući njihove prednosti, slabosti i doprinose razumijevanju društvenih i političkih fenomena. Uz to, autor temeljito proučava utjecaje na Foucaultovu misao, njegovo bavljenje strukturalizmom, poststrukturalizmom i drugim filozofskim, ali i društvenopolitičkim strujanjima njegova vremena.

Navedena knjiga također zadire u političke dimenzije Foucaultovih teorija. Šporer tako istražuje kako su Foucaultove ideje tumačene, primjenjivane i kritizirane u različitim političkim kontekstima, što ujedno obuhvaća pažljivo utvrđivanje utjecaja Foucaultovih teorija na političke pokrete, društveni aktivizam i šire područje političke teorije. Pored toga, u knjizi je naglašena biografska crta toga francuskog mislioca, zatim filozofska klima njegova doba, kao i društveno-povijesni konteksti koji su oblikovali Foucaultovu intelektualnu putanju. Ova kontekstualna analiza tako pomaže čitateljima smjestiti Foucaultove ideje unutar širih intelektualnih pokreta, pružajući dublje razumijevanje motiva i utjecaja koji stoje iza njegovih teorija. Dakle, možemo naglasiti da kroz intelektualnu povijest te društveno-povijesnu, ali i biografsku kontekstualizaciju dobivamo uvid u poetiku Michela Foucaulta.

Inače, uz ovu knjigu, David Šporer autor je triju znanstvenih monografija: *Novi historizam: poetika kulture i ideologija drame* (2005), *Status autora od pojave tiska do nastanka autorskih prava* (2010), *Uvod u povijest knjige: temelji pristupa* (2015), kao i mnogobrojnih radova objavljenih u domaćim i inozemnim znanstvenim časopisima i zbornicima.

Knjiga *Konformizam radikalne misli: kritički historijat metodoloških i političkih pozicija Michela Foucaulta* sastoji se od sedam poglavlja uokvirenih uvodom i epilogom, a koja su popraćena napomenama o izvorima, popisom literature, kazalom pojmova te kazalom imena. Kao što i navodi sam autor, kraća verzija prvog poglavlja bila je objavljena na slovenskome jeziku kao članak "Struktura, igra in interpretacija – prispevak k historiatu koncepta 'French Theory'" u časopisu *Slavistička revija* 68/4 (2020), dok je znatno kraća verzija petog poglavlja objavljena kao članak "Michel Foucault i klasne borbe u Francuskoj 1968." u časopisu *Historijski zbornik* 74/1 (2021).

U uvodu naslovljenome “Sveti Foucault i bijeda teorije” autor nas upoznaje s likom i djelom Michela Foucaulta, ali i s njegovim interdisciplinarnim utjecajem vidljivim u području filozofije, sociologije, povijesti i teorije književnosti. Naglašava važnost njegovih biografa – Didiera Erbona, Davida Maceyja i Jamesa Millera – ali upozorava na razlike koje postoje u samim biografijama. Osim toga, osvrće se na more izdanja Foucaultovih radova vezanih za posthumnu produkciju, naglašavajući važnost dvostruka čitanja Foucaulta koje se odnosi na njegovu biografiju i povijesni kontekst. Autor stoga kroz knjigu uvijek ocrtava intelektualnu klimu te društvenu i političku scenu šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća, kako bismo dobili cjeloviti uvid u Foucaultov rad i značaj.

Prvo poglavlje “Struktura, igra i francuska teorija” predstavlja društveni kontekst šezdesetih godina, zatim kontekst prve faze Foucaultova stvaralaštva te prvo pojavljivanje ovoga francuskog intelektualca na javnoj sceni. Naime, kako tvrdi Šporer, nemoguće je razgraničiti Foucaultove faze stvaralaštva i gledati ga kao koherentan stil, tim više što je kroz svoje djelovanje imao “mušičave i nagle ideološke promjene” (str. 32) te se odricao raznih etiketa koje su mu bile nametane, i to ponajviše zbog preokupacija i strujanja njegova doba. Autor u ovome poglavlju predstavlja put kojim je Michel Foucault od egzistencijalizma došao do strukturalizma, ali se isto tako kritički osvrće na utjecaje Derridaa, Heideggera i Sartrea, kao predstavnika dominantne intelektualne mode pedesetih i šezdesetih godina prošloga stoljeća.

Drugo poglavlje “Strukturalistička kontroverza” naglašava važnost određenoga društvenog i političkog događaja, konkretnije, maja '68, koji je označio kulturnu, moralnu i socijalnu točku zaokreta u povijesti Francuske, a u to je vrijeme došlo i do Foucaultova distanciranja od strukturalizma, odnosno ograđivanja od metodoloških etiketa. U ovome poglavlju također je riječ o Foucaultovu djelu *Riječi i stvari*. Naime, za vrijeme vrhunca zanimanja za strukturalizam 1966. godine Foucault je ubrzo svrstan u grupu mislilaca poput Lacana, Lévi-Straussa i Barthesa, koji su predstavljali najnoviji val mislilaca odlučan da svrgnu s trona egzistencijalizam populariziran od strane Sartrea.

Treće poglavlje “Živo blato strukturalne arheologije” bavi se Foucaultovim djelom *Arheologija znanja* koje pripada arheološkoj fazi stvaralaštva. U tome je djelu, koje je napisano kao svojevrsni dodatak knjizi *Riječi i stvari*, Michel Foucault pokušao sistematizirati vlastitu metodu, u središtu koje su episteme, tj. epistemološke konfiguracije koje predstavljaju strukture između filozofskih i lingvističkih iskaza. Šporer ovdje daje detaljan uvid i analizu navedene knjige, kao i svojevrsnu problematiku koju ona sa sobom nosi.

Četvrto poglavlje “Nietzsche, Marx, Foucault” donosi, kao i do sada, društveno-povijesnu kontekstualizaciju te naglasak stavlja na Nietzschea i Marxa, koji su svojevrsno utjecali na ovoga radikalnog intelektualca. Pored metafizike, humanizma, egzistencijalizma i marksizma, gdje je uočljiv utjecaj na Foucaultove ideje, Šporer navodi da se upravo u “antihumanizmu može vidjeti Foucaultovo kombiniranje konformizma i radikalizma” (str. 145). Uz to, predstavljena je i marksistička struja koja se provlačila kroz Foucaultov rad.

Peto poglavlje “Mao, Marx i coca-cola”, osim predstavljanja društveno-povijesnoga konteksta Francuske nakon maja '68, daje i uvid u Foucaultov zaokret prema genealoškoj fazi njegova stvaralaštva kojoj pripada knjiga *Nadzor i kazna*. Šporer tako analizira navedenu knjigu u kojoj Foucault daje historijski prikaz oblika kažnjavanja kroz epohe, objašnjavajući pojam discipline i detaljno razlažući najbolji oblik nadzora i kažnjavanja zatvorenika.

U šestome poglavlju “Od moći bez kralja do države pod nadzorom tržišta – unutrašnji pristup”, David Šporer usredotočuje se na Foucaultov pojam biopolitike, gubernamentalnosti, čovjeka kao *homo oeconomicus* te njegovo zanimanje za neoliberalizam, kao i postojanje ra-

zličitih vrsta moći, između kojih valja izdvojiti biomoć. Pored toga, Šporer raspravlja o različitim vrstama neoliberalizma kojima se Foucault bavio.

U sedmome poglavlju "Neoliberalizam s ljudskim licem? – izvanjski pristup" Šporer se kritički osvrće na Foucaultovo poimanje neoliberalizma, kao i na njegovu važnost i utjecaj u suvremenome društvu. Iz toga se može zaključiti da Foucaultov kritički pogled na neoliberalizam baca svjetlo na složenost i proturječnosti svojstvene toj ekonomskoj i političkoj ideologiji.

U epilogu "Foucaulta ne treba braniti ili Foucaultu ne treba vjerovati?" autor naglašava glavne teze predstavljene u knjizi te nemogućnost odvajanja čisto stručne, interne od povijesno-ideološke, eksterne dimenzije prilikom proučavanja poetike toga intelektualnog pobunjenika. Nadalje, naznačene su i okosnice *Povijesti seksualnosti*, kao i njezine kritike, koje se prvenstveno odnose na pitanja interpretacije i kredibiliteta, između ostaloga.

Kritičkim preispitivanjem Foucaultovih ideja autor ističe važnost i utjecaj njegova djela, a ujedno zadire u njegov metodološki pristup, konstantno mijenjanje stavova, odnosno promjene i prilagodbe pristupa te interdisciplinarni utjecaj. Istražujući povijesni, politički i društveni kontekst u kojemu je Foucault djelovao, Šporer čitateljima pruža cjelovit uvid u razvoj njegove radikalne misli. Smatram da snaga knjige leži u pedantnome istraživanju i temeljitoj analizi Foucaultove metodologije i političkih pozicija, a iznimno znanje profesora Šporera, kao i angažman s drugim filozofima i intelektualcima koji su utjecali na Foucaulta daje dubinu i bogatstvo raspravi.

Na kraju valja istaknuti da je knjiga *Konformizam radikalne misli: kritički historijat metodoloških i političkih pozicija Michela Foucaulta* vrijedan doprinos postojećoj literaturi o Michelu Foucaultu, zbog toga što nudi kritičko i detaljno istraživanje njegovih ideja, naglašavajući njihovu važnost za suvremene rasprave. Bez obzira na to radi li se o iskusnome znanstveniku ili novopridošlici u Foucaultovu radu, ova knjiga pruža sveobuhvatnu i pronicljivu analizu koja poziva na daljnje razmišljanje i bavljenje njegovom radikalnom mišlju.

Helena Glavaš